

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

**ΤΟ
ΧΡΟΝΟΥΜΕΝΟ
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ**

ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΥΛΛΗΨΗΣ ΤΟΥ
ΔΙΑΦΕΥΓΟΝΤΟΣ ΧΡΟΝΟΥ

ΔΠΜΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΩΡΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΑΘΗΝΑ ΕΜΠ 2019

ΤΟ ΧΡΟΝΟΥΜΕΝΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΥΛΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΕΥΓΟΝΤΟΣ ΧΡΟΝΟΥ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΤΟ ΧΡΟΝΟΥΜΕΝΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΥΛΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΕΥΓΟΝΤΟΣ ΧΡΟΝΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΩΡΑΪΤΗΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ: ΕΛΕΝΗ ΤΑΤΛΑ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΑΚΑΛΛΑΣ

Δ.Π.Μ.Σ.: ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΧΩΡΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
Ε.Μ.Π. ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ο ΔΙΑΦΕΥΓΩΝ ΧΡΟΝΟΣ

- 1.1. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΔΙΑΦΕΥΓΟΥΣΑ ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ
- 1.2. ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΕΙΣ
- 1.3. ΤΟ ΣΥΝΝΕΦΟ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟΪ ΩΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΥΛΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ
- 1.4. ΤΟ ΣΥΝΝΕΦΟ ΩΣ ΧΡΟΝΙΚΟ-ΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ
- 1.5. ΤΟ ΡΟΛΟΪ ΩΣ ΧΩΡΙΚΟ-ΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΧΡΟΝΟΣ
- 1.6. Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ
 - I. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΑΣΤΙΚΟΣ
 - II. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΑΙΩΡΕΙΤΑΙ
 - III. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΧΕΙ ΒΑΘΟΣ

2. ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

- 2.1.0 ΤΑ ΣΥΝΝΕΦΑ ΕΙΝΑΙ ΡΟΛΟΓΙΑ:
 - Η ΣΤΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
 - 2.1.1. ΘΡΑΥΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΤΟ “ΕΝΑ” ΚΑΙ ΤΑ “ΠΟΛΛΑ”
 - 2.1.2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΗ: ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ
 - 2.1.3. ΜΟΝΙΣΜΟΣ: ΤΟ “ΕΝΑ” ΚΑΙ Η ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ
 - 2.1.4. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ
- 2.2.0 ΤΑ ΣΥΝΝΕΦΑ ΕΙΝΑΙ ΡΟΛΟΓΙΑ;
 - Η ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
 - 2.2.1. Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
 - 2.2.2. Ο ΘΟΥΡΥΒΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΦΟΡΙΣΗ
 - 2.2.3. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ‘ΧΥΖΤ’
 - 2.2.4. ΔΙΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΙΑ: Η ΖΩΤΙΚΗ ΟΡΜΗ
 - 2.2.5. ΤΟ ΔΙΑΦΕΥΓΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
 - I. ΔΙΑΒΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΕΛΕΓΧΟΥ

II. ΔΙΑΒΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΣ

III. ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ

2.2.6. ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

2.3.0. ΤΑ ΡΟΛΟΓΙΑ ΕΙΝΑΙ ΣΥΝΝΕΦΑ:

Η ΔΥΝΑΜΕΙ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

2.3.1. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

2.3.2. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΩΝ

2.3.3. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΠΑΡΑΤΥΠΙΑ

2.3.4. ΤΟ ΣΥΜΒΑΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

2.3.5. ΜΙΚΡΟ-ΦΥΣΙΚΟ CONTINUUM

ΣΥΝΝΕΦΑ, ΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΤΛΑΝΤΕΣ

I. Η “ΜΕΤΑ-ΣΤΑΤΙΚΗ” ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΑΝ

II. Η ΔΙΑΤΑΞΗ ΑΤΛΑΣ

III. Ο ΚΟΣΜΟΣ-ΩΣ-ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ-ΩΣ-ΠΕΙΡΑΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΦΟΡΜΗ: Το παρόν εγχείρημα βασίζεται στην παραδοχή ότι ο χρόνος είναι διαρκώς διαφεύγων. Η διερεύνηση του χρόνου, η προσπάθεια σύλληψης και περιγραφής του, η απόπειρα απόδοσης της μεταβολής στο εκφραστικό πεδίο, η ανασφάλεια απέναντι στη χρονικότητα, είναι ενδεικτικές της στάσης της νεωτερικής σκέψης, στην προσπάθεια της να αναμετρηθεί με τη διάχυτη αυτή έννοια.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ: Η παρούσα εργασία επιχειρεί να κατανοήσει τον τρόπο, με τον οποίο η αντίληψη της διαρρέουσας χρονικότητας τείνει να καθορίσει την νεωτερική συνθήκη στο πεδίο των επιστημών, των φιλοσοφικών θεωρήσεων και στο επίπεδο της έκφρασης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ: Η πρώτη εισαγωγική ενότητα, θίγει το συσχετισμό του χρόνου σε σχέση με τον χώρο, διαπιστώνοντας μια πρωτοκαθεδρία του δεύτερου έναντι του πρώτου. Παρατηρεί επίσης την επικράτηση του σχήματος “εξωτερικότητας-εσωτερικότητας” στην περιγραφή των δύο μορφών. Προκειμένου να διερευνήσω τους παραπάνω σύνθετους συσχετισμούς, επιστρατεύω ως μεθοδολογικό εργαλείο την διάταξη “σύννεφου-ρολογιού” που εισηγήθηκε ο Karl Popper¹. Προχωράω σε μία σύμβαση, αντιστοιχίζοντας στην έννοια “σύννεφο”, την “χρονικοποίηση του χώρου” και στην

¹Popper, Karl. *“Of Clouds and Clocks: An Approach to the Problem of Rationality and the Freedom of man”*. 1965

έννοια “ρολόι”, την “χωρικοποίηση του χρόνου”. Η παραπάνω διάκριση εκκινεί μεν ως αντίθεση, αλλά επιχειρεί να διανοίξει την πρόσβαση σε επιπλέον διαρθρώσεις και εργαλεία ανάγνωσης του χρόνου. Το πρώτο πεδίο εφαρμογής του σχήματος είναι αυτό της υποκειμενικής πρόσληψης του χρόνου, εστιάζοντας στη διάρκεια της εμπειρίας και του βιώματος. Συγκρίνοντας την υποκειμενική εμπειρία με τα δυναμικά χαρακτηριστικά του σύννεφου, ως φυσικού φαινομένου, επιχειρώ να ερμηνεύσω τον εσωτερικό χρόνο με βάσει την ιδιότητα της ελαστικότητας, τη δυνατότητα του βάθους και τη συνθήκη της αιώρησης. Ενεργοποιώ το άλλο άκρο του δίπολου, αντιστοιχίζοντας το ρολόι στον αφηρημένο, απόλυτο χρόνο, θίγοντας τη ρήξη των δύο χρονικών τάξεων στη συνείδηση του υποκειμένου· του εσωτερικού “νεφελώδους” χρόνου και του κανονιστικού χρόνου του ρολογιού.

Το δεύτερο κυρίως μέρος της εργασίας οργανώνεται σε τρεις ενότητες και αποτελεί μία απόπειρα συνοπτικής μελέτης του μετασχηματισμού των χρονικών θεωρήσεων, διατρέχοντας φιλοσοφικά, επιστημονικά και εκφραστικά πεδία. Επιχειρώ λοιπόν, να κατανοήσω τον τρόπο που η πρόσληψη και η ερμηνεία του χρόνου καθορίζει την αντίληψή μας για το αντικείμενο. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η μετάβαση, προϋπόθεση είναι η περιγραφή της έννοιας του αντικείμενου στο ερμηνευτικό πλαίσιο της εκάστοτε προσλαμβάνουσας πραγματικότητας. Έτσι, συγκροτούνται τρεις αδρές κατηγοριοποιήσεις. Το κάθε ερμηνευτικό πλαίσιο αντιπροσωπεύει διαφορετικές προσεγγίσεις του χρόνου και συστήνει αντίστοιχα μια διαφορετική αντίληψη για την έννοια του αντικείμενου και του γίνεσθαι. Εξετάζονται λοιπόν, η στατική συνθήκη και το στατικό αντικείμενο [i], η διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη και το μη-αντικείμενο [ii], και τέλος η δυνάμει συνθήκη και το δυνάμει αντικείμενο [iii]. Σε κάθε μία από τις παραπάνω περιπτώσεις θίγονται μεταξύ άλλων, οι

σχέσεις “είναι” και “γίγνεσθαι”, η παρουσία της διαφοράς στην επανάληψη, η αποδοχή του τυχαίου και οι παράγοντες που καθορίζουν τη σχέση αίτιου-αποτελέσματος. Ιδιαίτερη έμφαση, δίνεται τις στιγμές που ο χρόνος επιχειρήθηκε να μελετηθεί στην καθαρότητά του. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης θίγονται και επανεξετάζονται οι σχέσεις υποκειμένου-αντικειμένου, ολόκληρου-μέρους, στατικού-δυναμικού, οργανικού-ανόργανου, και εσωτερικού-εξωτερικού. Η διάταξη “σύννεφο-ρολόι” εξακολουθεί να συνοδεύει και να πλαισιώνει καθεμία από τις παραπάνω ενότητες, στην προσπάθεια σύλληψης και διερεύνησης της χρονικότητας,

Η ανάγνωση της πραγματικότητας ως ρευστού, περίπλοκου, δυναμικού συστήματος, φαίνεται να δυσχεραίνει το εγχείρημα της προσέγγισης τόσο της χρονικότητας, όσο και των ‘πραγμάτων’ εν γένει. Αυτή η συνθήκη μοιάζει να εντείνει διαρκώς την προσπάθεια αναζήτησης νέων ερμηνευτικών εργαλείων και τις απόπειρες ανασυγκρότησης των ερμηνευτικών μας πλαισίων. Η τρίτη ενότητα, αποτελείται από τρία συνεκτικά μέρη. Στο πρώτο, προτείνεται το σχήμα “μεταστατική συνθήκη-συμβάν”, σε μια προσπάθεια περιγραφής της πολλαπλότητας, της συνεχούς μεταβολής, του απρόβλεπτου και του απροσδόκητου, φιλοδοξώντας να γεφυρώσει το δίπολο “στατικό-δυναμικό”. Στο επόμενο μέρος, προτείνεται μία επιπλέον διάταξη ως άρθρωση στο σχήμα “σύννεφο-ρολόι”. Εδώ η έννοια του “άτλαντα” εξετάζεται συγκριτικά με την έννοια του ριζώματος και της χαρτογράφησης. Στο τελευταίο μέρος, μέσα από την παράθεση δύο αντιθετικών και αντιφατικών κοσμοειδώλων πραγματοποιείται μια απόπειρα περιγραφής του χρονούμενου αντικειμένου.

ΣΤΟΧΟΣ: Η παρούσα διπλωματική εργασία, στην προσπάθειά της να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο η αντίληψη της

διαρρέουσας χρονικότητας τείνει να καθορίσει τη σκέψη, τη δημιουργικότητα, την γνώση, την καινοτομία, επιχειρεί να συλλάβει και να διατυπώσει νοητικά περιγραφικά σχήματα, εννοιολογικά εργαλεία και διατάξεις, προς μία σφαιρικότερη κατανόηση του αντικείμενου της έρευνάς της.

1. Ο ΔΙΑΦΕΥΓΩΝ ΧΡΟΝΟΣ

1.1. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΔΙΑΦΕΥΓΟΥΣΑ ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ

“Αν δε με ρωτά κανείς, γνωρίζω. Αν όμως, θέλω να το εξηγήσω σε κάποιον που με ρωτά, δε γνωρίζω.”²

Ο χρόνος, ως εγγενής διάσταση στην ανθρώπινη ύπαρξη, διασταυρώνεται με το περιεχόμενο των ατομικών δραστηριοτήτων. Η νοερή του σύλληψη είναι ακαριαία και η αντίληψη του πραγματικού, τρέχοντος χρόνου διαρκώς διαφεύγουσα. Η συνειδητότητα της ύπαρξής του σε καθετί που μας περιβάλλει είναι έντονη, αλλά η γνώση μας γι' αυτόν είναι αόριστη.

Στην έννοια “χρόνος” μπορούμε να αντιστοιχίσουμε πολλές πραγματικότητες. Μεταξύ άλλων, μπορούμε να μιλήσουμε για τον ψυχολογικό, τον αστρονομικό, τον ιστορικό, τον υποκειμενικό, τον κοινωνικό, τον γεωλογικό χρόνο. Κάθε χρονική έκφραση αποκτά την εγκυρότητά της στα πλαίσια της συνθήκης που προσπαθεί να ερμηνεύσει. Οι απόπειρες περιγραφής του χρόνου μοιάζουν να είναι ανεξάντλητες. Οι διαφορετικοί μηχανισμοί περιγραφής του, διαμορφώνονται από την πολύπλοκη εμπειρία της αλληλεπίδρασης με την φυσική πραγματικότητα. Οι εννοιοδοτήσεις του απορρέουν άλλοτε από την προσπάθεια απόδοσης της υποκειμενικής του αίσθησης, άλλοτε από οντολογικούς και υπαρξιακούς προβληματισμούς και άλλοτε

² Άγιος Αυγουστίνος.

από επιστημονικές υποθέσεις και παρατηρήσεις. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι η έννοια του χρόνου ανάγεται στην αισθητηριακή εμπειρία, ούτε ότι η επιστημονική έρευνα έχει συγκροτήσει μια καθολική θεωρία για να ερμηνεύσει τα χρονικά φαινόμενα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η αντίληψη μας για την εν λόγω έννοια είναι κάπως θολή:

“Φανταστείτε μια ταινία για το τοπίο που γυρίζεται για χρόνια, αιώνες ακόμα και χιλιετίες. Αν την επιταχύνουμε ελαφρώς, τα φυτά φαίνονται να κάνουν κινήσεις που μοιάζουν πολύ με αυτές των ζώων, τα δέντρα λυγίζουν τα κλαδιά τους χωρίς καμία ώθηση από τους ανέμους. Αν την επιταχύνουμε ακόμα περισσότερο, οι παγετώνες κυλούν σαν ποτάμια και ακόμη και η γη αρχίζει να κινείται. Σε ακόμα μεγαλύτερες ταχύτητες, ο συμπαγής βράχος λυγίζει, σκεβρώνει και ρέει σα λιωμένο μέταλλο. Ο ίδιος ο κόσμος αρχίζει να αναπνέει. Επομένως το ρυθμικό μοτίβο της ανθρώπινης δραστηριότητας φωλιάζει εντός του ευρύτερου μοτίβου δραστηριότητας όλων των ζώων, αυτό με τη σειρά του φωλιάζει εντός του μοτίβου δραστηριότητας όλων των αποκαλούμενων ζωντανών πραγμάτων, που και αυτό φωλιάζει εντός της διαδικασίας ζωής του κόσμου³.”

Ο Paul Ricoeur στον τρίτο τόμο του *Χρόνος και Αφήγηση* ονομάζει δύο κατευθύνσεις στην θεώρηση του χρόνου από την δυτική φιλοσοφική παράδοση. Η πρώτη συγκροτείται γύρω από την υποκειμενική-φαινομενολογική προσέγγιση και αναφέρεται στο χρόνο της εμπειρίας και του βιώματος. Η δεύτερη αφορά στην αντικειμενική κοσμολογική προσέγγιση, όπου ο χρόνος ανήκει στην αντικειμενική πραγματικότητα και είναι ο χρόνος της αλλοίωσης και της φθοράς. Οι παραπάνω ερμηνευτικές θεωρήσεις εκκινούν από αντίθετες πλευρές, αντανακλώντας τον δυισμό

3 Ingold, Tim. *Η Αντίληψη του Περιβάλλοντος*. μτφρ. Α. Βρεττού. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016. σ.187.

υποκειμένου-αντικειμένου. Θα μπορούσε άραγε να περιγραφεί ως το άθροισμα των υποκειμενικών εμπειριών του ή να οριστεί μέσα από τον συσχετισμό των παραπάνω προσεγγίσεων; Το ζήτημα του καθαρού χρόνου, του χρόνου καθαυτού, μοιάζει να μένει διαρκώς αναπάντητο.

Το παρόν εγχείρημα βασίζεται στην παραδοχή ότι ο χρόνος είναι διαρκώς διαφεύγων. Η πραγματικότητα προσεγγίζεται ως “σύννεφο” χρονικότητας και ως δίκτυο συμβάντων, πάνω στην οποία προβάλλεται μια κοινωνική συνθήκη μηχανικού ελέγχου, βασισμένη στην τριμερή διαίρεση “παρελθόν, παρόν, μέλλον”.

1.2. ΧΩΡΙΚΕΣ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΕΙΣ

“Ο χρόνος είναι όρος για την ύπαρξη του εγώ μας. Είναι κάτι σαν πολιτισμικό διάμεσο που καταστρέφεται όταν δε χρειάζεται άλλο, μόλις λυθούν οι δεσμοί ανάμεσα στο άτομο και τις συνθήκες ύπαρξης. Και η στιγμή του θανάτου είναι ο θάνατος του ατομικού χρόνου”⁴

Στο παραπάνω παράθεμα, ο Tarkovsky σχολιάζει την ύπαρξη του χρόνου ως προϋπόθεση για την διάδρασή μας με την πραγματικότητα. Η σύλληψη της έννοιας του χρόνου παρουσιάζεται ως κοινωνική κατασκευή, ως απαραίτητο εργαλείο που συμβάλει στην συγκρότηση της ταυτότητας του υποκειμένου. Ο Durkheim αναγνωρίζει εξίσου στον χρόνο μια εργαλειώδη διάσταση, θεμελιώδη για την διάδρασή μας με την πραγματικότητα. Για τον Γάλλο διανοητή, ο χρόνος διανοίγει την δυνατότητα πρόσβασής μας στον πραγματικό κόσμο, συγκρίνοντας τον χρόνο με “έναν ατελείωτο χάρτη, όπου όλη η

⁴ Ταρκόφσκι, Αντρέϊ. *Σμιλεύοντας τον Χρόνο*. μτφρ. Σ.Βελέντζας. Αθήνα: Νεφέλη, 1987. σ.78.

διάρκεια εκτείνεται μπροστά στο νου, και πάνω στον οποίο όλα τα πιθανά γεγονότα μπορούν να εντοπιστούν σε σχέση με σταθερές και καθορισμένες κατευθυντήριες γραμμές.⁵ Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τον χρόνο ως διάυλο μεταξύ της σκέψης μας και της διάρκειας.

Ωστόσο, βάσει της προηγούμενης διατύπωσης οδηγούμαστε και σε μία ακόμα διαπίστωση. Μιλάμε για τον χρόνο χρησιμοποιώντας χωρικές μεταφορές. Η φύση των γλωσσικών εκφραστικών μέσων που διαθέτουμε, μοιάζει κάποιες φορές να δυσχεραίνει την περιγραφή της αντίληψης του χρόνου αυτού καθαυτού. Όλες οι μονάδες μέτρησης που έχουμε επινοήσει για να μετράμε τον χρόνο αναφέρονται σε χωρικές σχέσεις. Μετράμε την ώρα μέσα από το πρίσμα του χώρου, κι αυτό γιατί αδυνατούμε να τον εξετάσουμε στην καθαρότητά του, δηλαδή σε σχέση με ένα εσωτερικό, δικό του σύστημα αναφοράς που να απορρέει από τη φύση του. Ας πάρουμε για παράδειγμα μία ώρα ως μονάδα μέτρησης χρόνου. Μία ώρα αντιστοιχεί στο 1/24 μιας μέρας. Μία μέρα αντιστοιχεί στο χρόνο που χρειάζεται η γη για να κάνει μια πλήρη περιστροφή γύρω από τον άξονά της, που πάλι αφορά σε κίνηση στον χώρο. Χρησιμοποιούμε ως σύστημα αναφοράς την κίνηση της γης γύρω από τον ήλιο, δηλαδή συγκρίνουμε τις μετακινήσεις μας με την μετακίνηση της γης. Όταν επιχειρούμε να υπολογίσουμε μια διάρκεια, μπορεί να πιστεύουμε ότι μετράμε τον χρόνο αλλά αυτό που κάνουμε στην πραγματικότητα είναι να συσχετίζουμε χωρικές κινήσεις.⁶

Η αποφασιστική θεμελίωση των κατηγοριών του χώρου και του

5 Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. μτφρ. J.W.Swain. Λονδίνο: Alaon and Unwin, [1976(1915)], σ.10.

6 <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/m0004s9w>. Τελευταία πρόσβαση Μάιος 15, 2019.

χρόνου από τον Kant [18ος αι.], ως a priori μορφών εποπτείας, καθόρισαν τον τρόπο που η μετέπειτα νεωτερική σκέψη, αντιλήφθηκε και διχοτόμησε τις δύο συνθήκες, αναγνωρίζοντας την υπεροχή του χώρου έναντι του χρόνου.⁷ Η κλασική θεωρία του Kant για το χρόνο διατυπώνεται στο έργο του «Κριτική του Καθαρού λόγου». Ο φιλόσοφος προκειμένου να θεμελιώσει την αντικειμενικότητα και εγκυρότητα της εμπειρικής γνώσης, στράφηκε «στην ανάλυση της υποκειμενικότητας με την έννοια των αναγκαίων και καθολικών, δηλαδή, μη εμπειρικών αρχών που καθιστούν δυνατή αυτήν την αντικειμενικότητα.»⁸ Ο χώρος και ο χρόνος ανάγονται σε μορφές a priori γνώσης, που επεξεργάζονται τις αισθητηριακές προσλήψεις του υποκειμένου. Λειτουργούν σαν καλούπια, ως υποδοχείς των ερεθισμάτων που εισπράττουμε μέσω των εξωτερικών και των εσωτερικών μας αισθήσεων. Οι εξωτερικές αισθήσεις αναπαριστούν τα πράγματα όπως εκτείνονται στον χώρο, ενώ οι εσωτερικές αναπαριστούν τις συνειδησιακές καταστάσεις όπως διαδέχονται η μία την άλλη μέσα στον χρόνο. Έτσι, η αίσθηση ενός αντικειμένου αντιστοιχεί στην σχηματοποιημένη εντύπωση διαμέσω του χώρου και του χρόνου. Για τον Kant η αίσθηση του χρόνου, ως εσωτερική συνθήκη προηγείται της αίσθησης του χώρου, δεδομένου ότι η πρόσληψη των εξωτερικών προσλήψεων ρυθμίζεται εσωτερικά από το υποκείμενο.⁹ Η εμπειρία και η παρατήρηση διανοίγουν την πρόσβαση στη γνώση των πραγμάτων, τα οποία καθαυτά μας είναι άγνωστα και απρόσιτα, καθώς σχηματοποιούνται διαμέσου των αισθήσεων εντός του χώρου και του χρόνου, που

7 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p. 41.

8 https://el.wikipedia.org/wiki/Ιμμάνουελ_Καντ. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 18, 2019.

9 Horrigan, Paul Gerard. *Critique of Kant's Space and Time as a Priority Forms of Sensibility*. 2018.p.4.

ως μορφές της ανθρώπινης αισθητικότητας δεν ανήκουν στα πράγματα καθαυτά, συλλαμβάνοντας έτσι μόνο ένα φάσμα της πραγματικότητας. Για να καλύψει τα κενά της εμπειρικής γνώσης βασίζεται στη διάνοια και στον επιστημονικό λόγο, ως συνθετική επεξεργασία των εννοιών και των μη εμπειρικών μορφών της κατ' αίσθηση εποπτείας, βασισμένης σε νομοτελειακούς κανόνες.

Σε αντιστοιχία με την έννοια του χρόνου, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε την εξίσου διάχυτη έννοια του χώρου. Διαφορετικά γνωστικά πεδία προβάλλουν διαχρονικά αμείωτο ενδιαφέρον γύρω από την τελευταία έννοια, καθιερώνοντάς την ως κεντρικό αντικείμενο επιστημονικών, ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών σπουδών και ερευνών. Έτσι, γύρω από την μελέτη του χώρου έχουν οργανωθεί αυτόνομα γνωστικά πεδία, όπως μεταξύ άλλων η αρχιτεκτονική, η γεωγραφία, η γεωλογία, η κοινωνιολογία, όπου επικεντρώνονται και εξειδικεύονται στην ανάλυση, χαρτογράφηση, πρόβλεψη, ρύθμιση, διαχείριση του χώρου και των κινήσεων μέσα σε αυτόν. Συγκριτικά, και κατά την ίδια έννοια, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η μελέτη της έννοιας του χρόνου στην καθαρότητά του, δεν συγκροτήθηκε με ανάλογο τρόπο. Η μελέτη του χρόνου και της διάρκειας έχουν απασχολήσει την επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη, χωρίς ωστόσο να καθιερωθεί κάποια εξειδικευμένη, αυτοδύναμη σχολή προσανατολισμένη στη μελέτη του. Στα πλαίσια των ανθρωπιστικών επιστημών, η ιστορία κατέχει κεντρική θέση σε σχέση με τη μελέτη του χρόνου. Ωστόσο, οι προσεγγίσεις και εξιστορήσεις του χρόνου, μέσα από την γραμμική αφήγηση γεγονότων, εγείρει οντολογικά, επιστημικά και μεθοδολογικά ζητήματα που στην δυτική σκέψη, εκτός σπανίων περιπτώσεων, έχουν υποτιμηθεί.¹⁰

10 Grosz, Elizabeth. *Becomings: Explorations in Time, Memory, and Futures*. London: Cornell University Press, 1999. p.2.

Η μελέτη της σχέσης χώρου-χρόνου έχει συνδεθεί στενά με τις φυσικές επιστήμες. Κάθε απόπειρα διατύπωσης μίας θεωρίας, οδηγεί σε μια σειρά από υποθέσεις, συμβάσεις και αναγωγές, τείνοντας προσεγγιστικά στην περιγραφή μιας συνθήκης. Κάθε επιστημονικό πεδίο υιοθετεί συγκεκριμένες αντιλήψεις για τον χρόνο, προκειμένου να μελετήσει το αντικείμενό του. Σε προγενέστερες επιστημονικές περιόδους και σε αντίθεση με την αφηρημενοποίηση του χρόνου από την κλασική φυσική, οι επιστήμες της βιολογίας είχαν ισχυριστεί ότι η μη αναστρεψιμότητα του χρόνου είναι καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη και την εξατομίκευση των όντων. Παρότι ο παράγοντας του χρόνου συνυπολογίζεται στις αντίστοιχες έρευνες, μάλλον κατανοείται ως ουδέτερο μέσο που πλαισιώνει τη μελέτη της ύλης και της ζωής παρά ερμηνεύεται ως δυναμικός παράγοντας στον σχηματισμό τους.

Στην κλασική φιλοσοφική σκέψη, η σχέση χώρου-χρόνου λειτουργούσε αντιθετικά. Ο χώρος ερμηνευόταν ως μορφή που λειτουργούσε μέσα από ταυτόχρονες σχέσεις συνύπαρξης, ενώ ο χρόνος μέσα από την διαδοχή. Σύμφωνα με την Καντιανή θεώρηση, ο χρόνος συλλαμβάνεται ως εσωτερικότητα, σε αντίθεση με τον χώρο που είναι μια μορφή εξωστρέφειας. Ωστόσο μια τέτοια προσέγγιση δεν μας εμποδίζει απαραίτητα να φανταστούμε μία εξωτερικότητα που συνδέεται με μια εσωτερικότητα, χωρίς να συνιστά το αντίθετό της.¹¹

Η λωρίδα του Möbius¹² συνιστά μια τέτοια συνθήκη, όπου

11 Cache, Bernard. *Earth Moves: The Furnishing of Territories*. Cambridge MA/London: MIT Press, 1995. p.37.

12 Η Ταινία του Möbius είναι μια επιφάνεια με μόνο μία πλευρά και μόνο ένα σύνορο.[...] Ένα παράδειγμα μιας λωρίδας του Μόμπιους μπορεί να δημιουργηθεί αν πάρουμε μια λωρίδα χαρτιού, της κάνουμε μισή συστρόφη, και στη συνέχεια ενώσουμε τα άκρα της ώστε να σχηματίσουν ένα βρόχο. [<https://en.wikipedia>.

προκειμένου να περιγραφεί, δε μπορούμε να βασιστούμε στην παραπάνω διπολική σχέση. Υπάρχει μία χαρακτηριστική στιγμή όπου η φαινομενικά εξωστρεφής μορφή αναδύεται από το εσωτερικό της, συστήνοντάς μας ένα παράδοξο και προκαλώντας την οπτική αντίληψη. Το παράδοξο αυτό μοιάζει να προκύπτει από το σημείο καμπής. Κάθε φορά που προκύπτει η ακαριαία αυτή μετάβαση δεν μπορούμε να ορίσουμε ένα σταθερό σημείο αναφοράς, το μέσα και το έξω, το αριστερά-δεξιά, το πάνω-κάτω.¹³ Δημιουργείται μια απροσδιόριστη ζώνη που μας δίνει μια αίσθηση καθαρής χρονικότητας, καθώς μοιάζει να υπερβαίνει τις τρεις διαστάσεις του και να επαυξάνεται. Εδώ ο χώρος και ο χρόνος είναι τόσο στενά συνδεδεμένοι, που ο ένας δε μπορεί να συλληφθεί ξεχωριστά από τον άλλο.

1.3. ΤΟ ΣΥΝΝΕΦΟ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟΪ ΩΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΥΛΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Αντιλαμβάνομαι τον χρόνο ως μία ρευστή, νεφελώδη συνθήκη μεταξύ εξαφάνισης και εμφάνισης, που διαρκώς αναδύεται και καταρρέει για να μετουσιωθεί. Η εξαφάνιση του χρόνου μοιάζει να έχει δύο εκφάνσεις. Αφ'ενός καταρρέει καθώς απορροφάται από γεγονότα, διαδικασίες, κινήσεις, ως το μέσο του δικού τους "γίγνεσθαι", και αφετέρου καταργείται μέσα από τις χωρικά εκπεφρασμένες ερμηνείες και αναπαραστάσεις μας. Ο χρόνος υποφέρει από μία διπλή μετατόπιση: από συστατικό του γίγνεσθαι, καταρρέει σ'ένα στατικό "είναι", ενώ παράλληλα εκπροσωπείται μέσα από την χωρικοποίηση

org/wiki/Möbius_strip. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 10, 2019.]

13 Cache, Bernard. *Earth Moves: The Furnishing of Territories*. Cambridge MA/London: MIT Press, 1995. p.37.

του.¹⁴ Η προαναφερθείσα διττή χρονική έκφραση, ενισχύει την προσέγγιση του χρόνου ως διαφεύγουσας συνθήκης.

Επιχειρώντας να προσεγγίσω και να περιγράψω αυτό τον μετασηματισμό, επικαλούμαι την διάταξη σύννεφο-ρολογιού.¹⁵ Οι δύο έννοιες επιστρατεύονται εδώ ως εννοιολογικά εργαλεία. Το σύννεφο εκπροσωπεί ένα φυσικό σύστημα, με όλη την πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα που το διέπει, ενώ το ρολόι αναφέρεται σε μία κοινωνική κατασκευή, που στηρίζει την ύπαρξή του σε συμβάσεις. Η παραπάνω διάκριση δε συγκροτεί απαραίτητα αντίθεση, αλλά μια συνθήκη που επιτρέπει έναν δημιουργικό πλουραλισμό· την πρόσβαση σ'ένα φάσμα πολλαπλών ερμηνειών. Η διάταξη σύννεφο-ρολόι οδηγεί σε μία περιπλοκή, αλληλοεπικάλυψη και διεύρυνση εννοιολογικών συνδέσεων, παρά σε μία σειριακή διάταξη ενδιάμεσων μετρήσεων, ευελπιστώντας να δώσει πρόσβαση σε παράλληλα επίπεδα σκέψης. Η αντίθεση των όρων βασίζεται στην ποιοτική, παρά στην ποσοτική τους διάκριση. Οι διαβαθμίσεις μεταξύ των ενδιάμεσων καταστάσεων καταδεικνύουν τη διαφορά μεταξύ των συνθηκών που τις καθορίζουν. *“Μετράμε δηλαδή ποιοτικές αλλαγές που συμβαίνουν εντός ενός εντασιακού [intensive] πεδίου, και όχι ποσοτικές αλλαγές που συμβαίνουν εντός ενός εκτατικού [extensive] χώρου”.*¹⁶

Η χωρικοποίηση του χρόνου οδήγησε σε μία απορρόφηση του

14 Στο ίδιο.

15 O Karl Popper ασχολήθηκε εκτενώς με το ζήτημα του ντετερμινισμού και της ελεύθερης βούλησης. Σε μία διάλεξή του στο Washington University, το 1965, χρησιμοποίησε ως εύρημα τη διάταξη/σχήμα ρολοί-σύννεφο για να θίξει τον αναγωγισμό....(*Of Clouds and Clocks: An Approach to the Problem of Rationality and the Freedom of man.* 1965).

16 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture.* Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p. 139

χρόνου από τον χώρο. Ίσως, για να πετύχουμε μια διάνοιξη της έννοιας του χρόνου, χρειάζεται να προσεγγίσουμε μία διαφορετική αντίληψη για τον τελευταίο. *“Σε αντίθεση με τη χωρικοποίηση του χρόνου, χρειαζόμαστε ένα χρονικοποιημένο χώρο.”*¹⁷

1.4. ΤΟ ΣΥΝΝΕΦΟ ΩΣ ΧΡΟΝΙΚΟ-ΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

Το σύννεφο αποτελεί μία σύμβαση, ένα αφαιρετικό σχήμα στο οποίο τείνω να αντιστοιχίσω κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά του χρόνου, όπως τα αντιλαμβάνομαι. Το σύννεφο αναπαριστά ένα δυναμικό σύστημα. Ως τέτοιο, χαρακτηρίζεται από διαρκή κίνηση, απροσδιοριστία, αστάθεια, αταξία και αδυναμία ακριβούς πρόβλεψης της συμπεριφοράς του. Ως μη ομοιόμορφη και διάχυτη κατανομή, δε διαθέτει κέντρο, ιεραρχική δομή, ούτε κατεύθυνση. Οικινήσεις του μπορούν να αναλυθούν σε ένα πλήθος διανυσμάτων. Μοιάζει με μία τυχαία, σε διαρκή αναστάτωση, συνεχώς μετακινούμενη συνθήκη που αυτορρυθμίζεται.

Αντιλαμβάνομαι το σύννεφο ως πεδίο μετεωρισμού και πεδίο δυναμικότητας. Μετεωρισμού επειδή εκφράζει μια συνθήκη σε αναμονή, δυναμικότητας επειδή η εναμονή συνθήκη κρύβει μέσα της την πολλαπλότητα. Στα πλαίσια μιας μεταφορικής ερμηνείας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι λειτουργεί ως συσσωρευτής διαδικασιών και άρα χρονικοτήτων, ενσωματώνοντας μια πυκνή συνύπαρξη διάσπαρτων ρυθμικών κύκλων. Με την πύκνωση των γεγονότων, την ένταση της δυναμικής και της κίνησης, ο χρόνος καταρρέει στο παρόν.

17 Spiller, Neil. *Visionary Architecture, Blueprints of the Modern Imagination*. United Kingdom: Thames & Hudson Ltd, 2006.

1.5. ΤΟ ΡΟΛΟΪ ΩΣ ΧΩΡΙΚΟ-ΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΧΡΟΝΟΣ

Το ρολόι αποτελεί εξίσου μια σύμβαση. Το ρολόι δεν παράγει χρόνο, αλλά μας επιτρέπει να τον συσχετίσουμε. Πριν από την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, η κυρίαρχη αντίληψη και συγκρότηση του χρόνου διέφερε σημαντικά από την νεωτερική. Η οργάνωση του είχε άμεση εξάρτηση από γεγονότα, είτε αυτά αναφέρονταν σε περιοδικά φαινόμενα όπως οι μέρες, οι εποχές, οι σεληνιακοί κύκλοι είτε σε μεταβαλλόμενες χρονικές μονάδες.

Η μετάβαση σ' ένα σύστημα μέτρησης του χρόνου, που χαρακτηρίζεται από ισομερείς, μη-μεταβλητές, ανταλλάξιμες ώρες, συνδέθηκε στενά με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής στη Δυτική Ευρώπη και με την ανάγκη συστηματοποίησης του ελέγχου επί των παραγωγικών διαδικασιών. Σταδιακά, η εμπειρία και η ιδέα του χρόνου μετασχηματίστηκε προς μία κατεύθυνση ποσοτικοποίησης και ομογενοποίησης των χαρακτηριστικών του. Ο χρόνος μαθηματικοποιήθηκε, αποσυνδέθηκε από τις προνεωτερικές καθημερινές δραστηριότητες, από τους πλανητικούς ρυθμούς και τις εποχές, από την αίσθηση της μεταβολής και της φθοράς, από την εμπειρία και τη μνήμη.

Η διάρκεια, ως *“αδιαφοροποίητη ροή σωματικής δραστηριότητας και εμπειρίας”*¹⁸, ως εγγενής χρονικότητα στο πεδίο των ασχολιών των υποκειμένων, άρχισε να καθορίζεται από τον χρόνο του ρολογιού, ταξινομώντας την εμπειρία και την δράση σε παρελθόν-παρόν-μέλλον. Έτσι, ο χρόνος μεταβαίνει στη σφαίρα του υπερβατικού και του απόλυτου. Το ρολόι τακτοποιεί

18 Ingold, Tim. *Η Αντίληψη του Περιβάλλοντος*. μτφρ. Α. Βρεττού. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016. σ.178.

τα γεγονότα σε μία γραμμική διάρκεια, η οποία υπαγορεύει την ίδια οργανωτική αρχή, για όλες τις διαδικασίες. Θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την επινόηση του ρολογιού με τον “θάνατο” του καθαρού χρόνου. Η εξουσία του τεχνολογικού αυτού apparatus, έγκειται στην ικανότητά του να επικαθορίζει τον χρόνο, χωρικοποιώντας τον. *“Ο χρόνος του ρολογιού ρυθμίζει, προκειμένου να συσχετίσει, να συγχρονίσει και να ποσοτικοποιήσει, αποποιοούμενος το κινητό, ρευστό, ποιοτικό συνεχές, όπου ο χρόνος παίζει καθοριστικό ρόλο στις μεταμορφωτικές μορφογενετικές διεργασίες.”*¹⁹

1.6. Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

*“Διαπιστώσαμε [...] ότι δεν υπάρχει κανένας συγχρονισμός μεταξύ της ροής των πραγμάτων και της αφηρημένης ροής του χρόνου.”*²⁰

Με την κεφαλαιοποίηση του χρόνου, αναδύεται μια διπλή χρονική υπόσταση στην αντίληψη του υποκειμένου, με την οποία καλείται να αναμετρηθεί. Αυτή η παρουσία αφορά αφενός στην αντίληψη του χρόνου ως βιωμένης εμπειρίας της διάρκειας του “είναι” και αφ’ ετέρου στην αντίληψη του χρόνου ως αυτόνομης συνθήκης που καθορίζει τη δράση των ατόμων. Ο χρόνος ως αποδεσμευμένη διάρκεια από την υλική πραγματικότητα και την υποκειμενική εμπειρία, έρχεται σε σύγκρουση με τον κανονιστικό, “αντικειμενικό” χρόνο, ασκώντας μια αφηρημένη μορφή καταναγκασμού. Αυτό το τυραννικό δίπολο διεισδύει στη συγκρότηση του ατόμου και συστήνει τον εαυτό του ως “φυσική”

19 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.21.

20 Bachelard, Gaston. *Η Διαλεκτική της Διάρκειας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκάτη, 1994. σ.20.

συνθήκη, προκαθορίζοντας τις καθημερινές πρακτικές. Έτσι, από τη μία ο εσωτερικός νεφελώδης χρόνος και από την άλλη ο χρόνος του ρολογιού ως πολιτισμική απαίτηση, προκαλούν ρήξεις ανάμεσα στην ψυχολογική και στην κοινωνική υπόσταση του υποκειμένου.

Ο Gregor Samsa, ο βασικός χαρακτήρας του μύθου της “Μεταμόρφωσης” του Κάφκα, έρχεται αντιμέτωπος με αυτή την εσωτερική ρήξη. Έρχεται αντιμέτωπος με τον ίδιο του τον εαυτό. Εγκλωβισμένος στο σώμα ενός ανθρώπινου μεγέθους σκαθαριού, γίνεται ο ίδιος η ενσάρκωση αυτής της ρήξης, που συμβολοποιείται μέσω της συνθήκης ανθρώπου-εντόμου. Αιφνιδίως λοιπόν, ο Gregor χειραφετείται από τους κανονιστικούς ρυθμούς και τις επιταγές του εμπορικού και κοινωνικού κόσμου. Αποδεσμεύεται από τον χρόνο του ρολογιού και από την διαχείριση του προσωπικού του χρόνου και άρα του ατομικού του κεφαλαίου. Ο χρόνος του ρολογιού εκπροσωπεί όχι μόνο τον χρόνο της παραγωγής αλλά και τον χρόνο της συσσώρευσης, του χρήματος και του χρέους. Η ζωικότητα του πρωταγωνιστή γίνεται το όχημα της μετάβασης στην “εποχή μιας καθαρής δαπάνης”.²¹ Αυτό το νέο σύμπαν σκηνοθετείται γύρω ένα άλλο αντικείμενο. Το κρεβάτι εμφανίζεται ως “ένα προφανές έμβλημα μιας διαφορετικής τροπικότητας χρόνου, μιας καθαρής παράλυσης”.²² Το κρεβάτι συστήνεται ως ετεροχρονία, ως χρονική απόπτωση. Συνδέεται με παράξενες υποδιαιρέσεις του χρόνου, προκαλώντας ένα είδος ρήξης με την τεχνική εκδοχή του.

Οι υποκειμενικοί μηχανισμοί πρόσληψης του χρόνου φαίνεται να συγκροτούν μία δική τους εκδοχή για το χρόνο, προσκρούοντας

21 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.163.

22 Στο ίδιο. σ.151-152.

στην κοινωνικά καθιερωμένη μηχανιστική αντίληψή του. Παρακάτω εξετάζω στιγμές που στα πλαίσια της υποκειμενικής πρόσληψης, προσομοιάζουν σε νεφελώδεις οντότητες και συγκρούονται με το χρόνο του ρολογιού. Το βασικό κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι αναδύονται στο χώρο τηςσχόλης και όχι στο χώρο της παραγωγής. Στιγμές που εσωκλείουν δυναμικές κινήσεις ροών και μας προκαλούν αμηχανία σε κάθε προσπάθεια περιγραφής τους, υπονομεύοντας κρυφά την γλώσσα και αμφισβητώντας τη δυνατότητά της να αποδώσει το βάθος της υποκειμενικής εμπειρίας. Κι αυτό γιατί, κάθε εγχείρημα γλωσσικής ερμηνείας μιας συνθήκης προϋποθέτει μια διαδικασία αποκωδικοποίησης.

“[...] διότι η γλώσσα λειτουργεί με βάση ένα σύστημα κανόνων, το οποίο έχει ως αξιωματική αρχή τον τεμαχισμό των πραγμάτων [...] Πώς να ερμηνευθεί συνεπώς, με λέξεις η διάρκεια, το αδιαίρετο, το ακέραιο, η ενότητα, το όλο;”²³

Οι στιγμές όπου ο χρόνος γίνεται νεφέλωμα και προκαλεί τον γραμμικό χρόνο, είναι αυτές, που η σκέψη γίνεται δημιουργική και όχι παραγωγική. Οι στιγμές αυτές, μεταξύ άλλων, μπορεί να συνδέονται με την επιθυμία, την απόλαυση, τον πόνο, τον αναστοχασμό. Παρακάτω, εξετάζω τον εσωτερικό χρόνο ως προς τα χαρακτηριστικά της ελαστικότητας [ως ιδιότητας], του βάθους [ως δυνατότητας] και της αιώρησης [ως συνθήκης πεδίου].

²³ Πάγκαλος, Παναγιώτης, *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2012, σ. 14.

I. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΑΣΤΙΚΟΣ

Ο εσωτερικός χρόνος είναι ελαστικός. Διαστέλλεται και συστέλλεται, πυκνώνει και αραιώνει. Αυτό σημαίνει ότι κάθε απόπειρα αναγωγής του σε ένα ομοιογενές χρονικό σύστημα αναφοράς χάνει την εγκυρότητά της. Θίγοντας την ελαστικότητα του χρόνου στο πεδίο της εμπειρίας, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε τις διαφορετικές χρονικές υφές που αναδύονται στη συνείδηση του ατόμου, και τον τρόπο που διαφορετικά βιώματα διαμορφώνουν την ένταση των συνειδησιακών καταστάσεων του υποκειμένου, επηρεάζοντας την αντίληψή του για την ταχύτητα του χρόνου.

Το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά του βιωμένου χρόνου είναι ποιοτικά, τα καθιστά αυτόματα μη ποσοτικοποιήσιμα και επομένως ακόμα δυσκολότερο συγκρίσιμα. Αυτό γίνεται πιο ξεκάθαρο αν αναλογιστούμε ότι η αντίληψη του χρόνου διαφέρει από υποκείμενο σε υποκείμενο. Αλλά ακόμα και στα πλαίσια της υποκειμενικής αντίληψης του ίδιου ατόμου, η διάρκεια και τα χαρακτηριστικά της μεταβάλλονται από τη μια στιγμή στην άλλη, σε συνάρτηση με τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, ιδρύοντας μια επιπρόσθετη τάξη, ψυχολογικής φύσης του χρόνου.

Για παράδειγμα, οι συνθήκες αναμονής δημιουργούν την αίσθηση διαστολής του χρόνου, όπως αντίστοιχα η ελεύθερη πτώση που διαρκεί τρία δευτερόλεπτα ισοδυναμεί με πολλαπλάσιο χρόνο στην αντίληψη του υποκειμένου. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση, οι παράγοντες που ενεργοποιούν αυτή την αίσθηση είναι διαφορετικοί. Το συγκινησιακό κέντρο του εγκεφάλου και οι ορμόνες που εκκρίνει ανάλογα με τα εξωτερικά ερεθίσματα, επηρεάζουν τον τρόπο λειτουργίας της μνήμης. Έτσι, σε καταστάσεις φόβου, η έκκριση αδρεναλίνης μοιάζει

να επαυξάνει τις δυνατότητες της μνήμης, με αποτέλεσμα η εμπειρία του γεγονότος να διαρκεί περισσότερο στην αντίληψη του υποκειμένου. Επίσης, η έντονη λειτουργία της μνήμης συνδέεται με την έκκριση κορτιζόλης, της ορμόνης του άγχους, πολλαπλασιάζοντας τις συνειδησιακές καταστάσεις του ατόμου. Η έντονη επιθυμία του υποκειμένου να “δραπετεύσει” από τις συνθήκες πίεσης και η αναγνώριση της τρέχουσας δυσμενούς κατάστασης που βιώνει, συγκρούονται και εγγράφονται ταυτόχρονα στη μνήμη του, με την πύκνωση των εμπειριών να προκαλεί την αίσθηση διαστολής του χρόνου.²⁴

Αντίστοιχα, όταν το υποκείμενο βιώνει μια ευχάριστη συνθήκη, η προσοχή του απαγκιστρώνεται σε μεγάλο βαθμό από την πραγματικότητα, με την σκέψη του να “εργάζεται” προς μία κατεύθυνση ενόρασης, κατασκευάζοντας πιθανά ονειρικά σενάρια. Συνεπώς η πρόσληψη των ερεθισμάτων ελαττώνεται και η μνήμη “υπολειτουργεί” με αποτέλεσμα την απώλεια εγγραφών ερεθισμάτων της τρέχουσας κατάστασης, οδηγώντας σε μια αίσθηση συστολής του πραγματικού χρόνου.²⁵

II. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΑΙΩΡΕΙΤΑΙ

Ο εσωτερικός χρόνος είναι μετέωρος. Σχέσεις αιτιότητας μεσολαβούν στην μορφοποίησή του, ενεργοποιώντας διαδοχές, εκεί που δυνητικά μπορεί να υπάρξει ενότητα. Προτού λοιπόν ενεργοποιηθούν αυτοί οι δεσμοί, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το παρελθόν συνυπάρχει με το παρόν και ότι το παρελθόν δεν παύει να υπάρχει μόλις το διαδέχεται η μελλοντική συνθήκη. Η

24 <https://el.wikipedia.org/wiki/Χρόνος>. Τελευταία πρόσβαση Μάϊος 10, 2019.

25 Στο ίδιο.

διαδικασία της ανάκλησης και της επανάκτησης πληροφορίας επιβεβαιώνουν το ρευστό συσχετισμό μεταξύ παρελθόντος-παρόντος. Η πρόσληψη ερεθισμάτων δεν συγκροτείται εν κενώ αλλά σε σχέση με κάτι άλλο που υπήρξε ή φανταζόμαστε ότι θα υπάρξει ή που ήδη υπάρχει.

Ο Bergson αναγνώρισε στην τελευταία παραδοχή, την προϋπόθεση για την αντίληψη του περάσματος του χρόνου από το υποκείμενο. Ο Γάλλος διανοητής, στην θεώρηση του για τον χρόνο ως διάρκεια, υποστήριξε ότι βιώνουμε την συνύπαρξη του παρελθόντος και του παρόντος ως ένα είδος αλληλοδιείσδυσης. Αρνούμενοι αυτή τη συνθήκη, η αντίληψη του χρόνου θα αντιστοιχούσε σε μία γραμμική κίνηση και όλες μας οι εμπειρίες θα κατέρρεαν στο παρόν. Ο χρόνος θα ισοδυναμούσε με ένα άθροισμα παρόντων. Ο Bergson εισηγείται το παράδειγμα της αναλογίας χρόνου-μουσικής, ενισχύοντας το επιχείρημα του. Έτσι, όταν ακούμε μια μελωδία δεν ακούμε νότες, δεν παρακολουθούμε απλώς μια διαδοχή μεμονωμένων σημείων, αλλά οι νότες “λιώνουν” η μία μέσα στην άλλη. Έτσι, και η διάρκεια προϋποθέτει μια ροή, μια αλληλοδιείσδυση των στοιχείων που συγκροτούν το χρόνο. Δε μπορούμε να συλλάβουμε τον χρόνο ως διακριτά στοιχεία (λεπτά, δευτερόλεπτα κλπ). Οι διαιρέσεις του χρόνου είναι δείκτες του χώρου και δεν περιγράφουν την ποιοτική διαδοχή των γεγονότων. Για τον Bergson, η πραγματική αλήθεια του χρόνου δε βρίσκεται στον χρόνο του ρολογιού, αλλά στο χρόνο της διάρκειας.

Την έμφαση στη διάρκεια καθώς και τη διάκριση ανάμεσα σε ποιοτική και ποσοτική ανάλυση του χρόνου θίγει και ο Merleau-Ponty, σχολιάζοντας τον συσχετισμό μεταξύ παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος στην αντίληψη του υποκειμένου. “*Το πέρασμα από τη μια στιγμή στην άλλη δεν είναι κάτι που*

αντιλαμβάνομαι ή που παρατηρώ σαν θεατής, αντίθετα το επιφέρω²⁶. Στην διατύπωσή του, θα σχολίαζε κανείς ότι τα χρονολογικά σύννορα λειτουργούν ως συμβάσεις και μοιάζουν να καταργούνται, ενισχύοντας μια θεώρηση του χρόνου, ως ενιαίας οντότητας του παρόντος, όπου το παρελθόν και το μέλλον αρθρώνονται στις παρυφές του. Η εποπτεία της χρονικής διάρκειας και η παρατήρηση των εναλλαγών των στιγμών βασίζονται σε μια ψευδαίσθηση αποσωματοποίησης.

Το βέλος του χρόνου μοιάζει να μην κινείται προς κάποια προκαθορισμένη κατεύθυνση. Ορίζεται σαν μια συνθήκη σε αναμονή που δεν έχει μεταβεί ακόμα από τη μια κατάσταση στην άλλη. Από τη στιγμή που το αίτιο διαπλέκεται με το αποτέλεσμα του, η σχέση τους εδραιώνεται στη συνείδηση του υποκειμένου και αποκτούν σχέσεις αλληλεξάρτησης. *“Το ένα γεννά το άλλο από μιαν αδυσώπητα καθορισμένη αναγκαιότητα, που θα ήταν μοιραία για μας, αν ανακαλύπταμε μεμιάς όλους τους συνδετικούς κρίκους αυτής της συνέχειας.”*²⁷ Η εσωτερική αναγκαιότητα που παράγει τη σχέση τους, λειτουργεί σα νήμα που επιτρέπει την αναδρομική τους σύνδεση, επαναφέροντας μια πρότερη κατάσταση του “νέφους” στη σκέψη του ατόμου.

III. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΧΕΙ ΒΑΘΟΣ

“Είναι πολλές φορές που μια εντύπωση, μια γεύση, ή μια μυρωδιά, μας φέρνει μιαν υπέρμετρη αγαλλίαση και τότε καταλαβαίνει κανείς πως αυτό δεν χαρακτηρίζει το αντικείμενο που την εκπέμπει, αλλά ότι

26 Merleau-Ponty, Maurice. *Phenomenology of Perception*. μτφρ. C.Smith, Λονδίνο: Routledge&Kegan Paul, 1962, p.416.

27 Ταρκόφσκι, Αντρέϊ. *Σμιλεύοντας τον Χρόνο*. μτφρ. Σ.Βελέντζας, Αθήνα: Νεφέλη, 1987. σ.80

τούτο γίνεται φορέας κάποιου άλλου πράγματος, που νιώθει κανείς επιτακτικά την ανάγκη να το αποκρυπτογραφήσει για να αναζητήσει το νόημά του. Ξετυλίγουμε την αισθητή αυτή εντύπωση σαν το μικρό χάρτινο γιαπωνέζικο παιχνίδι που ανοίγει στο νερό κι απελευθερώνει τη φυλακισμένη μορφή.”²⁸

Ο εσωτερικός χρόνος έχει βάθος. Μέσω της μνήμης, της σκέψης, της γνώσης, της ερμηνείας, της λήθης και της φαντασίας, ο ανθρώπινος εγκέφαλος παράγει ενότητες και οργανώνει εσωτερικές χρονικές συγκροτήσεις. Επιλέγει και επινοεί δεδομένα, απορρίπτει και ταξινομεί πληροφορίες, δημιουργεί συνάψεις μεταξύ των ερεθισμάτων που εισπράττει ασταμάτητα μέσω της πρόσληψης της πραγματικότητας. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τον ανθρώπινο εγκέφαλο με μηχανή του χρόνου. Στη δομή του εντοπίζονται περισσότερα από ένα κέντρα, που σχετίζονται με την αντίληψη του χρόνου, επιτρέποντάς μας να έχουμε συνειδητότητα της διάρκειας, να κάνουμε προβολές και εκτιμήσεις για το μέλλον. Κάθε εντύπωση αποτελεί πρώτη ύλη προς επεξεργασία, που μέσω των διαδρομών της σκέψης ξεδιπλώνονται οι πτυχές της.

Πολύ πριν η νευροεπιστήμη αποκωδικοποιήσει τις νευρωνικές συνδέσεις και χαρτογραφήσει τις γκρίζες ζώνες της ενθύμησης, ο Marcel Proust αποδείχθηκε “αξιόπιστος χρονικογράφος τους εγκεφάλου του”.²⁹ Στο έργο του *Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο*, “χρησιμοποίησε τη διαίθησή του [...] για να εξυψώσει την πίστη

28 Κοπανάρη Μαρία. *Οι Διαστάσεις του Χρόνου στο Χώρο, Μια μαθητεία μέσα από το έργο του Μαρσέλ Προυστ*. Στο: Σταυρίδης Σταύρος [επιμ. 2006]. *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006. σ.45

29 Λέρερ, Τζόνα. *Ο Προυστ ήταν Νευροεπιστήμονας*. μτφρ. Γ.Δήμας. Αθήνα: ΑΒΓΟ, 2008. σ.120.

του στη μνήμη σε ολόκληρη πραγματεία.³⁰ Όσο ασυνάρτητες και αν φαίνονταν οι εντυπώσεις και οι συνειρμοί του, ο συγγραφέας ακολούθησε υπομονετικά το προσωπικό του “νευρωνικό” πλέγμα, δείχνοντας πίστη στην υποκειμενική ιδιοσυγκρασία.

Ωστόσο, η διερεύνηση του μνημονικού μηχανισμού δεν περιορίστηκε στη μελέτη της σχέσης του αντικειμένου με τη μορφή του, αλλά προεκτάθηκε σε αυτή την ενδιάμεση ζώνη, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην αναφορά και το σημαίνον, ξεδιπλώνοντας τις δυνατότητες του σημαινόμενου. Ο συγγραφέας αποσυσχέτισε τα φαινόμενα από την υλική τους παρουσία, υπερνικώντας την κυρίαρχη αντίληψη που θέλει το αντικείμενο να φυλακίζει το “μυστικό” του σημείου που αναπαριστά. Για τον Proust το σημείο αναδεικνύεται σε υψίστης σημασίας εργαλείο εκδίπλωσης της σκέψης, κι αυτό γιατί *“για να ενσωματώνουν τα φαινόμενα το βάθος του χρόνου πρέπει να λειτουργούν και να προσλαμβάνονται σα σημεία.”*³¹ Η μνήμη υπερβαίνει την ιδιότητα της στερεοτυπικής ανάκλησης που μόνο στόχο έχει την αναγνώριση και την αναφορά. Έτσι, ο Proust *“συχνά αρχίζει με μια αμυδρή λεπτομέρεια (την υφή μιας πετσέτας ή τον ήχο του νερού στους σωλήνες) και τελειώνει με έναν επαγωγικό στοχασμό επί παντός του επιστητού.”*³² Η διαρκής επερώτηση πάνω στα σημεία, σε συνδυασμό με την ερμηνευτική πρόθεση είναι κλειδί για το βάθος της εμπειρίας και την μεγέθυνση της χρονικότητας.

Η χρονικότητα του σημείου επαυξάνεται μέσα στα πλαίσια της ερμηνείας και η ίδια η ερμηνεία υποδεικνύει την ανάγκη

30 Στο ίδιο. σ.114.

31 Κοπανάρη Μαρία. *Οι Διαστάσεις του Χρόνου στο Χώρο, Μια μαθητεία μέσα από το έργο του Μαρσέλ Προυστ*. Στο: Σταυρίδης Σταύρος [επιμ. 2006]. Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006. σ.64

32 Στο ίδιο. σ.114.

της για σύνδεση με μια προηγούμενη εμπειρία. Η διαπλοκή των ερεθισμάτων είναι προϊόν δημιουργίας, καθώς μέσω της ερμηνείας αναδύεται μια εμπειρία που υπερβαίνει το άθροισμα τους. Η ερμηνευτική πράξη προκύπτει ως σύνθεση πολλαπλών ροϊκοτήτων, που ξετυλίγονται και συγκρούονται σε διαφορετικά επίπεδα. Παράγει τη συνύφανση διαχρονικών εμπειριών και προκαλεί την αντίληψή μας σε σχέση με την αυστηρή διαίρεση παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος, υλοποιώντας ενότητες εκεί που υπάρχουν δυνητικά. *“Για τον Προυστ, το παρελθόν συνυπάρχει με το μέλλον, δεν το διαδέχεται. Δεν αντιπροσωπεύει κάτι που υπήρξε, αλλά κάτι που συνεχίζει να υπάρχει.”*³³

Η ερμηνευτική πράξη, ως ιδιότητα της σκέψης, αναδεικνύει έναν βασικό δεσμό μεταξύ νοήματος και επιθυμίας. Ο παραπάνω συσχετισμός λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη, ως ένα είδος καταλύτη, που καθορίζει τις σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος, που παράγει σχέσεις ενότητας και *“αναδεικνύει την εσωτερική συνοχή που διαπλέκει τη συγκρότηση του σημείου με το αναμενόμενο ξετύλιγμα του: η ερμηνεία του μοιάζει να είναι ταυτόχρονα και η αιτία της συγκρότησής του και το αποτέλεσμα του συνδέοντας δύο στιγμές του χρόνου μέσα σε μια εντύπωση”*³⁴. Το νόημα και η επιθυμία, φαίνεται να είναι πιο σημαντικά και από την ίδια τη σκέψη, κι αυτό επειδή την ενεργοποιούν: εκβιάζουν τη σκέψη μετακινώντας την από την αδράνεια, επιδιώκοντας να διεκδικήσουν τον χώρο τους στην πραγματικότητα. *“Ένα νόημα συγκρατείται μέσα στις εντυπώσεις των αισθήσεων και τις συγκρατεί σαν σημεία που εκβιάζουν να έρθουν στο φως, επιζητώντας με κάθε ευκαιρία το ξεδίπλωμα του νοήματος.”*³⁵

33 Στο ίδιο. σ.51.

34 Στο ίδιο. σ.45.

35 Στο ίδιο.

Αν λοιπόν το νόημα συγκρατεί τα σημεία, τότε η σκέψη είναι αυτή που τα επεξεργάζεται και τα μετακινεί. Η γνώση, η μνήμη, η εκλογή, η ερμηνεία, η φαντασία³⁶ και η λήθη είναι τα εργαλεία της σκέψης- τα εργαλεία του βάθους. Όταν αυτά ασκούνται βάσει κινήτρου, τότε η σκέψη εξερευνά και εξωθεί τα όριά της. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η φαντασία και η λήθη λειτουργούν συμπληρωματικά. *“Όταν φανταζόμαστε, λησμονούμε.”*³⁷ Η ενεργοποίηση αυτών των ιδιοτήτων επιτρέπει την απόδραση από τον τεχνικό χρόνο, γιατί η κατασκευή του μπορεί να πραγματοποιηθεί με άλλους όρους. Η φαντασία αποδεσμεύει τη μνήμη από την εικόνα των φαινομένων, ή διαφορετικά αυξάνεται η λήθη των αντικειμένων. *“Η φαντασία λειτουργεί ως ένα είδος μνήμης του ιδεατού ή λήθης του απτού.”*³⁸ Με τη φαντασία, το περιεχόμενο απαγκιστρώνεται από το περιέχον, λειτουργώντας λυτρωτικά για τα μονοπάτια της σκέψης, παρατείνοντας την παραμονή μας στο βάθος του χρόνου. Τα εργαλεία της σκέψης είναι αυτά που ρυθμίζουν το βάθος του εσωτερικού χρόνου. Η δημιουργική ενότητα που παράγει η σκέψη φέρει ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Δεν

36 *“Η συσσωρευμένη μνήμη ή μνήμη πολλών πραγμάτων αποκαλείται εμπειρία. Η φαντασία αφορά πράγματα που έχουν γίνει αισθητά είτε μια φορά συνολικά είτε σε διαφορετικές στιγμές τμηματικά. Στην πρώτη περίπτωση, όταν φανταζόμαστε ολόκληρο το αντικείμενο, όπως ακριβώς είχε παρουσιασθεί στις αισθήσεις - όπως όταν κάποιος φαντάζεται έναν άνθρωπο ή ένα άλογο που έχει δει στο παρελθόν-, πρόκειται για απλή φαντασία. Στη δεύτερη περίπτωση, η φαντασία είναι σύνθετη, όπως όταν, έχοντας δει κάποια στιγμή έναν άνθρωπο και κάποια άλλη ένα άλογο, σχηματίζουμε στο μυαλό μας έναν κένταυρο. Έτσι, όταν κάποιος ενώνει την εικόνα του με την εικόνα των πράξεων κάποιου άλλου, όπως όταν κάποιος φαντάζεται τον εαυτό του ως Ηρακλή ή ως Αλέξανδρο (πράγμα που συμβαίνει συχνά σε όσους συνεπαίρνονται από την ανάγνωση μυθιστοριών), η φαντασία είναι σύνθετη, δηλαδή καθαρή επινόηση.”*, στο *“Hobbes, Thomas. Λεβιάθαν. μτφρ. Γ. Πασχαλίδης-Α. Μεταξόπουλος. Γνώση, Αθήνα, 1989, σ.88-89.*

37 Πάγκαλος, Παναγιώτης. *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2012, σ. 74.

38 Στο ίδιο. σ.74.

χαρακτηρίζεται ως ένα προδιαγεγραμμένο, τελικό όλον που προϋπάρχει και εξερευνάται σταδιακά, ούτε αποτελείται από ένα παγιωμένο αριθμό μερών. Η ενότητα εδώ αναδύεται μέσα από πολλαπλότητες, ασυνέχειες και άλματα. Παράγεται μέσα από μία θραυσματική και φρακταλική οργάνωση. Θραυσματική γιατί συνδυάζει ασυνταίριαστα πράγματα και φρακταλική γιατί τα ενσωματώνει αέναα στην ατομική ιδιοσυγκρασία ως διαφορές, παράγοντας βάθος.”*Έτσι αποκτάει κανείς μια εμπειρία που είναι φανταστική μαζί και εμπειρική, ανάμνηση και συνάμα αίσθηση, αληθινή χωρίς να είναι πραγματική και ιδανική χωρίς να είναι αφηρημένη.*”³⁹

Μπορεί αυτό το βάθος να οδηγήσει σε κορεσμό της πραγματικότητας; Μάλλον αυτό σημαίνει ο χρόνος. Ότι τίποτα δεν είναι δεδομένο και ότι δεν έχουμε πρόσβαση σε καμία προκαθορισμένη ολότητα. Όσο υπάρχει επιθυμία, αυτή θα εξακολουθεί να παράγει πολλαπλές εκδοχές της πραγματικότητας. Εδώ ίσως, επιβεβαιώνεται και η φράση του Apollinaire: *“Η πραγματικότητα προχωρά προς τη μυθοπλασία. Η μυθοπλασία είναι που δημιουργεί την πραγματικότητα.”*

39 Κοπανάρη Μαρία. *Οι Διαστάσεις του Χρόνου στο Χώρο, Μια μαθητεία μέσα από το έργο του Μαρσέλ Προυστ*. Στο: Σταυρίδης Σταύρος [επιμ. 2006]. Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006. σ.64

2. ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αποτελεί μία απόπειρα συνοπτικής μελέτης του μετασχηματισμού των χρονικών θεωρήσεων, διατρέχοντας φιλοσοφικά, επιστημονικά και εκφραστικά πεδία. Για να προσεγγίσουμε το ζήτημα του χρόνου και ενδεχομένως μια διαφορετική αντίληψη για αυτή τη διάχυτη έννοια, ίσως πρέπει να επανεξετάσουμε τη σχέση του, συγκριτικά με την πρωτοκαθεδρία του χώρου και να θίξουμε το ζήτημα του “γίγνεσθαι” σε αντιπαράθεση με το “είναι”.⁴⁰

Οι δύο παραπάνω προβληματικές αποτελούν κριτήρια ανάγνωσης, στην προσπάθεια σύλληψης και διερεύνησης της χρονικότητας, είτε αυτή επιτελείται στα πλαίσια φιλοσοφικών και επιστημονικών αναζητήσεων είτε εκφράζεται μέσα από εικαστικές τοποθετήσεις. Ιδιαίτερη έμφαση, δίνεται τις στιγμές που ο χρόνος επιχειρήθηκε να μελετηθεί στην καθαρότητά του. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης θίγονται και επανεξετάζονται οι σχέσεις υποκειμένου-αντικειμένου, ολόκληρου-μέρους, στατικού-δυναμικού, οργανικού-ανόργανου, εσωτερικού-εξωτερικού.

Επιχειρώ λοιπόν, να κατανοήσω τον τρόπο που η πρόσληψη και η ερμηνεία του χρόνου μετασχηματίζεται σε χρονούμενο αντικείμενο. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η μετάβαση, προϋπόθεση είναι η περιγραφή της έννοιας του αντικειμένου

40 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.11.

στο ερμηνευτικό πλαίσιο της εκάστοτε προσλαμβάνουσας πραγματικότητας. Στην διαρκή της αναμέτρηση με τον χρόνο, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν στιγμές που η σκέψη άλλοτε τον εκτοπίζει στο πεδίο του υπερβατικού, άλλοτε του αναγνωρίζει ψήγματα ζωτικότητας, ενώ άλλοτε τον ερμηνεύει ως φθοροποιοό ή γενεσιουργό δύναμη.

Παρακάτω, εντοπίζονται στιγμές που αναφέρονται σε αλλαγές παραδειγμάτων, σε σχέση με την αντίληψη των μετασχηματιστικών διαδικασιών και της χρονικότητας, είτε γιατί υιοθετούν ακραίους ισχυρισμούς σε σχέση με την τελευταία [π.χ. τον καταρρίπτουν] είτε επειδή την ανάγουν σε δημιουργική δύναμη. Έτσι, η αντίληψη για το αντικείμενο άλλοτε εκφράζεται και παγιώνεται σε ένα στατικό “είναι”, άλλοτε ακροβατεί ανάμεσα στο δίπολο “είναι”-“γίγνεσθαι”, και άλλοτε διαφεύγει πλήρως της στατικότητας. Έτσι, συγκροτούνται τρεις αδρές κατηγοριοποιήσεις. Το κάθε ερμηνευτικό πλαίσιο αντιπροσωπεύει διαφορετικές προσεγγίσεις χρονικών πραγματικοτήτων και συστήνει αντίστοιχα μια διαφορετική αντίληψη για την έννοια του αντικειμένου και του γίγνεσθαι. Εξετάζονται λοιπόν, η στατική συνθήκη και το στατικό αντικείμενο, η διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη και το μη-αντικείμενο και τέλος η συνθήκη πεδίου και το δυνάμει αντικείμενο. Σε κάθε μία από τις παραπάνω περιπτώσεις θίγονται μεταξύ άλλων, οι σχέσεις “είναι” και “γίγνεσθαι”, η παρουσία της διαφοράς στην επανάληψη, η αποδοχή του τυχαίου και οι παράγοντες που καθορίζουν τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος.

2.1.0. ΤΑ ΣΥΝΝΕΦΑ ΕΙΝΑΙ ΡΟΛΟΓΙΑ

Η ΣΤΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Η ανάγκη θεμελίωσης μιας καθολικής ερμηνείας της φυσικής πραγματικότητας, εδραίωσε ένα θεωρητικό σύστημα που εισηγήθηκε την αιτιώδη και νομοτελειακή συνάφεια όλων των φαινομένων, απορρίπτοντας παράλληλα κάθε παράγοντα τυχαιότητας στη διαμόρφωση της πραγματικότητας. Η ταξινόμηση των φαινομένων δε βασίζεται στην ίδια την φύση τους, αλλά υπακούει σε ένα αφηρημένο, μηχανιστικό πρότυπο, που λειτουργεί ως σημείο αναφοράς στην ερμηνεία τους. Έτσι, *“όλα τα σύννεφα είναι ρολόγια - ακόμα και τα πιο συννεφιασμένα από τα σύννεφα.”*⁴¹ Όλα τα πολύπλοκα συστήματα και οι σύνθετες δομές ανάγονται στους κανόνες που υπαγορεύει μία βασική αξιωματική αρχή. Παρακάτω, εξετάζονται συνοπτικά βασικά αντιληπτικά σχήματα και ερμηνείες του χρόνου, εκκινώντας από τα ιδεαλιστικά κοσμοειδωλα και καταλήγοντας μέχρι την ανασκευή της παραδοσιακής δυτικής μεταφυσικής.

[ιδεαλιστικά πρότυπα, μεταφυσικός ρεαλισμός, ανασκευή παραδοσιακής μεταφυσικής, υπερβατικά σχήματα, θραυσματικότητα, αναγωγισμός, στατικότητα, έλεγχος, αιτιοκραία, τελικότητα, μη τοπικότητα, βεβαιότητα, μη αποδοχή της τυχαιότητας, μονισμός]

2.1.1. ΘΡΑΥΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΤΟ “ΕΝΑ” ΚΑΙ ΤΑ “ΠΟΛΛΑ”

Για την αρχαία κοσμολογική σκέψη, η ερμηνεία των μετασχηματιστικών φαινομένων ήταν κεντρικής σημασίας. Προκειμένου να εξηγήσει *“τις «φθοροποιές», μεταμορφωτικές*

⁴¹ Popper, Karl. *Of Clouds and Clocks: An Approach to the Problem of Rationality and the Freedom of man*. 1965.

*επιπτώσεις του χρόνου*⁴² επινόησε το δόγμα των αμετάβλητων μορφών. Η **πλατωνική φιλοσοφία** εισηγήθηκε ένα ιεραρχικό μεταφυσικό σύστημα, θεμελιωμένο στη “Θεωρία των Ιδεών”, διχοτομώντας τον κόσμο σε μία υλική και μία ιδεατή σφαίρα ύπαρξης. Η αρχετυπική Ιδέα, ως υπερβατική ουσία, συνιστούσε την αιτία ύπαρξης των κατώτερων αντιληπτών από τις αισθήσεις κοσμικών σχηματισμών, με τη διαδικασία μορφοποίησης των αυτόνομων όντων να προϋποθέτει το “τίμημα”. Με βάση την παραπάνω θεώρηση της πραγματικότητας, τα εξατομικευμένα όντα συνιστούν συμβολική αντανάκλαση, ως αντίγραφα της απόλυτης Ιδέας στον χώρο και στον χρόνο, ενώ η έκπτωσή τους σε χωροχρονικές συντεταγμένες συνεπάγεται την υλική τους φθορά. Σε αντίθεση με το ένυλο, φθαρτό, θνητό σώμα, η ψυχή στον πλατωνικό ιδεαλισμό θεωρείται ανώλεθρη, ατελεύτητη και εκ φύσεως αθάνατη, δηλώνοντας τη σαφή της υπεροχή, έναντι της άνευ δυνατοτήτων άψυχης ύλης. Έτσι, ο χρόνος καταργείται από το οντολογικό σχήμα και μετατίθεται στη σφαίρα της ψευδαίσθησης.

Η θεώρηση αυτή ιδρύει μια ουσιοκρατική συνθήκη, συστήνοντας το “Ένα” και το “Πολλά”. αναφέρεται σε μία σχέση ολότητας και κατακερματισμού. Τα “Πολλά” - τα πράγματα δηλαδή που εμπίπτουν στη σφαίρα του αντιληπτικού πεδίου- ανταποκρίνονται στο “Ένα”, που αντιπροσωπεύει μια στατική, άχρονη, άφθαρτη πληρότητα στη σφαίρα του Ιδεατού. Το ζήτημα της αλλαγής και του χρόνου συνθλίβεται και τη θέση του καταλαμβάνει μια καθησυχαστική ολότητα, που ταυτοποιεί την προέλευση των εγκόσμιων σχηματισμών. Αυτή η ανάγνωση, προϋποθέτει τον κόσμο ως εικόνα, ως αναπαράσταση. Η διαφορά εμφανίζεται ως μία εκ των προτέρων ομοιότητα, ως ελλιπής

42 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.37.

εικόνα της αρχικής ταυτότητας των πραγμάτων.

Η **αριστοτελική φιλοσοφία** γεφύρωσε το μεταφυσικό χάσμα σώματος και ψυχής που αντιπροσώπευε ο πλατωνικός ιδεαλισμός, με την εισήγηση του υλομορφικού σχήματος. Οι αισθητοί σχηματισμοί στο αριστοτελικό σύμπαν προκύπτουν ως αποτέλεσμα του συνδυασμού μορφής και ύλης, με την πρώτη να λειτουργεί ως παράγοντας προσδιορισμού της δεύτερης. Έτσι, η ύλη τίθεται σε κίνηση από την ειδολογική μορφή αφού δεν δύναται αφ' εαυτού να ορίσει την ταυτότητά της. Η ταυτότητα καθορίζεται μέσω μιας γραμμικής αιτιώδους συνθήκης που οδηγεί σ'ένα προκαθορισμένο τέλος.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ονόμασε τέσσερα αίτια στον καθορισμό της παραγωγή και της μορφοποίησης κάθε αντικειμένου. Το υλικό, το ποιητικό, το μορφικό και το τελικό. Το πρώτο αίτιο αντιστοιχεί στην ακατέργαστη ύλη που περιγράφει το βασικό υπόστρωμα του όντος [causa materialis]. Το δεύτερο, το ποιητικό αίτιο, αφορά στον παράγοντα και στην επιβεβλημένη ενέργεια που μετασχηματίζει την ύλη [causa efficiens]. Το τρίτο αναφέρεται στο είδος του όντος που προκύπτει μέσα από την μορφή που αυτό προσλαμβάνει [causa formalis] και το τελευταίο είναι το τέλος, ο σκοπός δηλαδή που πληρώνεται με τη διαμεσολάβηση των προηγούμενων διαδικασιών [causa finalis].⁴³ Για τον Αριστοτέλη η λειτουργία της φύσης είναι τελεολογική. Κάθε φυσικό ον τείνει να πραγματοποιήσει τον προδιαγεγραμμένο σκοπό του, το “τέλος” του. Έτσι, η παθητική ύλη προικίζεται με την ροπή προς μια ειδική κατάσταση, παρέχοντας το υπόβαθρο για την πραγμάτωση των πιθανών μορφών.

43 Αριστοτέλης. *Περί Ψυχής*. Αθήνα: Κάκτος, 1997.

Μέσα από το έργο του Αριστοτέλη η σφαίρα του πραγματικού αναθεωρείται και επεκτείνεται, με την κίνηση να αποκτά θεμελιώδη θέση στον σχηματισμό των όντων. Η κίνηση εδώ είναι διευρυμένη έννοια, συμπεριλαμβάνοντας την *ποσοτική αύξηση και ελάττωση, την ποιοτική αλλοίωση και την κατά τόπον κίνηση*.⁴⁴ “*Με βάση την κίνηση μπορούμε να προσδιορίσουμε την έννοια του χρόνου, ο οποίος είναι ένα ιδιότυπο συνεχές μέγεθος*.”⁴⁵ Ωστόσο, ο χρόνος δε ταυτίζεται με την κίνηση αλλά είναι ανήκει σ’ αυτή, είναι μέτρο της κίνησης.

Η αποδοχή της μεταβολής στο σχηματισμό των ειδών, δεν καταργεί τα αιώνια και σταθερά χαρακτηριστικά του αριστοτελικού κόσμου. Η σταθερότητα των ειδών δεν αποκλείει τους διαρκείς μετασχηματισμούς στο εσωτερικό του κάθε είδους, δεδομένου ότι ο μετασχηματισμός πραγματοποιείται βάσει ειδολογικού σκοπού. Παρά τον γραμμικό αιτιοκρατικό χαρακτήρα του υλομορφικού μοντέλου, εντοπίζονται ψήγματα υλικής ενεργητικότητας. Η αριστοτελική ύλη, αν και υπόλογη στην μορφή, διαφοροποιείται από την πλατωνική, ως φορέας της “δυνάμει κατάστασης” του όντος, με την ύπαρξή της ως αναγκαία συνθήκη για την δημιουργία. Η άμορφη ύλη μεταβαίνει λοιπόν από τη σφαίρα του δυνητικού πεδίου [δυνάμει], που έχει τη “δυνατότητα να γίνει” στην περιοχή της πραγματικότητας [ενεργεία] που αποκτά τη “δυνατότητα να είναι”, μέσω της θεμελιακής διαδικασίας της εντελέχειας.⁴⁶

Οι παραπάνω θεωρήσεις δομήθηκαν στη βάση του δυισμού μορφής-ύλης, συντροφεύοντας τη δυτική σκέψη μέχρι και τις

44 Αριστοτέλης. *Περί Γενέσεως και Φθοράς*. Αθήνα: Κάκτος, 1994. σ.33.

45 Στο ίδιο. σ.32.

46 Lewis, Frank; Robert Bolton. *Form, Matter, and Mixture in Aristotle*. Oxford, UK: Blackwell Publishers, 1996.

απαρχές της νεότερης φιλοσοφίας όπου σημειώνονται οι πρώτες αποκλίσεις από τα ιδεαλιστικά πρότυπα.

2.1.2. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΗ: ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Ο **Descartes** [αρχές 17ου αι.] υιοθέτησε τον φιλοσοφικό δυισμό ψυχής-σώματος, διαιρώντας την πραγματικότητα σε έκταση [res extensa] και νόηση [res cogitans]. Στον έκτο Στοχασμό του διατυπώνει τη συνειδητή διάκριση του εαυτού του, ως μη εκτατού σκεπτόμενου πράγματος, και ως μη σκεπτόμενου εκτατού πράγματος, υποστηρίζοντας ότι είναι διακριτός από το σώμα του και μπορεί να υπάρξει χωρίς αυτό.⁴⁷ Έτσι, η νόηση γνωρίζει τον εαυτό της και μεσολαβεί για τη γνώση τον αισθητού κόσμου.⁴⁸ Αντίθετα, τα υλικά σώματα ταυτίζονται με την έκταση και ανάγονται στην ίδια ουσία, ενώ διαφοροποιούνται αποκλειστικά και μόνο βάσει των γεωμετρικών τους χαρακτηριστικών. Ο Descartes πέτυχε μια “εξαύλωση” της ύλης, στερώντας της κάθε δυνατότητα μετασχηματισμού.

Ο Γάλλος διανοητής αφενός επιχείρησε να αποδώσει τη γνώση και την αλήθεια στην νόηση, αφετέρου η γνωσιοθεωρία του είχε μεταφυσικά θεμέλια. Ο Descartes ερμήνευσε το σύμπαν ως μηχανή, ενώ ταυτόχρονα απέδωσε τη δημιουργία του στο θεό. Για να κατοχυρώσει την εγκυρότητα της επιστημονικής του σκέψης, ισχυρίστηκε ότι μετά την δημιουργία, η αιτιοκρατία είναι αυτή που κυβερνά το σύμπαν, ενώ η θεϊκή παρέμβαση σταματά να υφίσταται. Ο Gilbert Ryle, βρετανός φιλόσοφος, χρησιμοποίησε ειρωνικά την φράση “*το φάντασμα στη μηχανή*” στο έργο του “*The*

47 Ντεκάρτ, Ρενέ. *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. μτφρ. Ε. Βανταράκης. Αθήνα: Εκκρεμές. 2003. σ.169.

48 https://el.wikipedia.org/wiki/Ρενέ_Ντεκάρτ. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 2, 2019.

Concept of Mind" του 1949, ως κριτική στη θέση του Descartes, που υποστήριζε την ύπαρξη της νόησης, ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο εγκέφαλο, ο οποίος ανήκει στη σφαίρα του εκτατού.⁴⁹ Για τον Descartes, οι αισθήσεις έχουν ανεπαρκή γνωστική ισχύ σε σχέση με την νόηση. Η βεβαιότητα θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο στη νόηση, ενώ η αμφισβήτηση των πάντων είναι αναγκαία συνθήκη για την κατάκτηση νέων βεβαιοτήτων.

Ο **Newton** [β'μισό 17ου]ερμήνευσε τον χρόνο ως μέγεθος απόλυτο, που ρέει ανεπηρέαστος, ομοίμορφος και ομοιογενής, ανεξάρτητος από τα πράγματα και τη μεταβολή τους. Ο αφηρημένος, νευτώνειος χρόνος είναι μια μεταβλητή αποσυσχετισμένη τόσο από την υποκειμενική εμπειρία, όσο και από το φυσικό γίνεσθαι. *"Η άποψη αυτή θεμελίωσε, [...], τη δυνατότητα για ένα παγκόσμιο χρόνο, και τον απόλυτο χαρακτήρα της χρονικής τάξης: του πριν, του μετά και του ταυτόχρονου".*⁵⁰ Ο χρόνος συγκροτείται ως σκελετός πάνω στον οποίο αρθρώνονται πράξεις, κινήσεις και γεγονότα. Η απότμηση των φαινομένων από το συνεχές γίνεσθαι που τα τροφοδοτεί, επέτρεψε αφενός την σχηματοποίηση και την ερμηνεία τους, αφετέρου πλήρωσε το τμήμα της "μεταμόρφωσής" τους. *"Η ανάγκη γείωσης μιας θεωρίας της φύσης μέσα στο Ίδιο και το Στοιχειώδες σήμαινε την υποβάθμισή της σε μια ορισμένη, εύκολα ελεγχόμενη αλλά πάντα απομονωμένη διαχρονικότητα."*⁵¹ Η αιτιοκρατική προσέγγιση και

49 Η φράση περιγράφει επίσης την "συνείδηση" μια συσκευής που συμπεριφέρεται σαν να έχει ανεξάρτητη βούληση από αυτό που ο ανθρώπινος χειριστής ορίζει ως οδηγία που πρέπει να εκτελέσει η συσκευή. Οι προγραμματιστές υπολογιστών χρησιμοποιούν τον όρο φάντασμα στη μηχανή για να εξηγήσουν πότε ένα πρόγραμμα λειτουργεί αντίθετα με τις προσδοκίες τους.

50 Μπιτσάκης, Ευτύχης. *Χώρος και Χρόνος: Η Συνεχιζόμενη Αναζήτηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 2014. σ.160.

51 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. σ.44-45.

ερμηνεία ενός συστήματος, εξηγεί ενδεχομένως τη λειτουργία του, αλλά αυτό δε συνεπάγεται την πλήρη κατανόηση και αποκωδικοποίηση της φύσης του. Η κατανόησή του προϋπέθετε την απομόνωση “κανονικών” εκδοχών του, απαλείφοντας όλες τις αβέβαιες πτυχές και καταδικάζοντας συνεπώς κάθε δυναμική που φέρει το σύστημα, παγιώνοντάς το. Τα φαινόμενα αποκομμένα από την ικανότητά τους να αλληλοεπιδρούν, ήταν υποχρεωμένα να παραμένουν ως έχουν.

Τα αναγωγιστικά θεωρητικά σχήματα αποδείχθηκαν γόνιμα στην αντιστοίχιση φαινομένων και ερμηνειών, παράλληλα όμως έθεσαν περιορισμούς στην κατανόηση συνθετότερων δομών. Η διατύπωση των νόμων της κίνησης των σωμάτων και του νόμου της παγκόσμιας έλξης από τον Newton, κατάφερε να εξηγήσει τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων. Στην περίπτωση του Ηλιακού συστήματος, η γνώση της θέσης και της ταχύτητας των πλανητών μια δεδομένη αρχική χρονική στιγμή, επιτρέπει μέχρι και σήμερα να προβλέψουμε με ακρίβεια τα αντίστοιχα δεδομένα σε μία επόμενη χρονική στιγμή ή και σε πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, παρά τον θρίαμβο της αιτιοκρατίας, εξακολουθούσαν να υπάρχουν παράδοξα και γκρίζες ζώνες στην ερμηνεία των φαινομένων. Η δυνατότητα προσδιορισμού της θέσης ενός πλανήτη σε χιλιάδες χρόνια από τώρα και η ταυτόχρονη αδυναμία πρόβλεψης των καιρικών φαινομένων γεννά αντιφάσεις, αν αποδεχτούμε ότι και οι δυο παραπάνω συνθήκες καθορίζονται από τους ίδιους αιτιοκρατικούς νόμους.⁵² Η μηχανιστική αντίληψη στην ερμηνεία της φύσης καταργεί τον χρόνο ως γενεσιουργό δύναμη. Οι κοσμικοί σχηματισμοί μοιάζουν να καθορίζονται ακαριαία και μονοσήμαντα, στερούμενοι κάθε δυνατότητα ποιοτικού μετασχηματισμού.

52 <http://users.auth.gr/~hadjidem/solar1.html>. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 2, 2019.

2.1.3. ΜΟΝΙΣΜΟΣ : ΤΟ “ΕΝΑ” ΚΑΙ Η “ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ”

Ο Leibniz (μέσα 17ου αι.) επιχειρεί να διατυπώσει μια μαθηματική σύλληψη του κόσμου, με στόχο να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ οντολογίας και επιστημολογίας. Μέσω του απειροστικού λογισμού, ο Leibniz επιχείρησε να αποκαταστήσει τη συνέχεια ενός κόσμου που χαρακτηρίζεται από άπειρες πτυχώσεις και εκπτυχώσεις, διαχωρίζοντας τη θέση του από την καρτεσιανή μηχανιστική αντίληψη του σύμπαντος.

*“Η διαίρεση της συνέχειας δεν θα πρέπει να θεωρείται ίδια με τη διαίρεση της άμμου σε κόκκους, αλλά με τη διαίρεση ενός φύλλου χαρτιού ή ενός χιτωνίου σε πτυχώσεις, οι μεν μικρότερες από τις δε, χωρίς το σώμα να αναλύεται ποτέ σε σημεία ή *minima*”.*⁵³

Ο Leibniz υποστήριξε τη συνοχή των μερών, με τις επιμέρους διαιρέσεις των εύκαμπτων σωμάτων να αντιστοιχούν σε πτυχώσεις και όχι σε θραύσματα. “Ο οργανισμός ορίζεται από την ικανότητά του να πτυχώνει τα μέρη του επ’άπειρον, αλλά και να εκπτυχώνει, όχι επ’άπειρον αλλά μέχρι το βαθμό της ανάπτυξης που αποδίδεται στο είδος”.⁵⁴ Η πτύχωση της ύλης καθορίζεται από τις πλαστικές ή μηχανικές, “παράγωγες” δυνάμεις, που “συμμορφώνονται” με τις πρωταρχικές δυνάμεις του πνεύματος.

Ο κανονιστικός, ομοιογενής, προκαθορισμένος, στατικός καρτεσιανός χώρος δίνει τη θέση του σε ένα χώρο πολλαπλό, ετερογενή, δυναμικό και ανοιχτό σε μετασχηματιστικές διαδικασίες. Η μορφοποιητική διαδικασία ενσωματώνει τη

53 Deleuze, Gilles. *Η Πτύχωση, ο Λάϊμπνιτς και το Μπαρόκ*. Αθήνα: Πλέθρον, 2006. σ.21.

54 Στο ίδιο. σ.27.

χρονικότητα· “η ύλη-πτύχωση είναι μια ύλη-χρόνος”.⁵⁵ Κάθε σχηματισμός είναι προϊόν εξατομίκευσης μέσα από την αλληλεπίδραση εσωτερικών και εξωτερικών δυνάμεων που μορφοποιούν την ύλη συν τω χρόνω.

Στον αντίποδα της άρχουσας έως τότε δυαρχίας, τοποθετήθηκε ο **Spinoza**, σύγχρονος του Leibniz, με τον οντολογικό μονισμό, αποστρεφόμενος τις υπερβατικές αντιλήψεις. Θεμελιώδη αρχή στη σκέψη του Spinoza, αποτελεί η ύπαρξη μιας μοναδικής ουσίας που εκδηλώνεται με άπειρες ιδιότητες εκφράζοντας τις πιθανές εκδηλώσεις του Είναι. Όπως διατυπώνεται στην Ηθική του: *“Η Ψυχή και το Σώμα είναι ένα και το αυτό άτομο, το οποίο γίνεται αντιληπτό τόσο με την ιδιότητα της Νόησης όσο και με την ιδιότητα της Έκτασης”*. Η έκταση (ύλη) και η νόηση είναι η ίδια πραγματικότητα ιδωμένη από διαφορετικές οπτικές γωνίες.⁵⁶

Έτσι, ιστορικά διατυπώνεται η πρώτη ολοκληρωμένη υλιστική παρεμβολή με την απόδοση ισοτιμίας στην Ιδέα και στην Ύλη. Η σχέση των δύο αυτών τάξεων δεν στηρίζεται σε κάποια γραμμική αιτιώδη συνάφεια, δηλαδή δεν τίθεται το ζήτημα του ετεροκαθορισμού, δεδομένης της ασύμπτωτης φύσης τους. Ο παραλληλισμός αυτός αφαιρεί από την Ιδέα την υπερβατολογική χροιά της, ως κυρίαρχης συνθήκης για την παραγωγή της μορφής. Η σχέση των δύο μερών χαρακτηρίζεται από αμοιβαία αλληλεξάρτηση, καθορίζοντας την ταυτότητα του όντος. Η ριζοσπαστική για την εποχή εξίσωση σώματος – πνεύματος, χειρωναξίας – επιστήμης θα μπορούσε εν μέρει να αποδοθεί στην παράλληλη ιδιότητα του Spinoza ως τροχιστή φακών και οπτικού, συμμετέχοντας σε έρευνες για την κατασκευή μικροσκοπίων και

55 Στο ίδιο. σ.23.

56 Deleuze, Gilles. *Σπινόζα, Πρακτική Φιλοσοφία*. Αθήνα: Νήσος, 1996.

τηλεσκοπίων.

Ο Spinoza μετέφερε τη δημιουργία από τη σφαίρα του ιδεατού, στη σφαίρα του πραγματικού που υλοποιείται στα πλαίσια της συνέργειας “δύναμης-δυνατότητας αποδοχής επίδρασης-επίδρασης” [potentia-potestas-affectio]⁵⁷. Το τριμερές αυτό σχήμα συναντάται αργότερα στη σκέψη του Deleuze, θέτοντας την βάση για μια επιστημονική προσέγγιση στην κατανόηση των φυσικών διεργασιών.

2.1.4. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

Η δυτική μεταφυσική ερμήνευσε την αισθητή πραγματικότητα, ως μια αντανάκλαση προκαθορισμένων δυνατοτήτων, που επαναλαμβάνουν τον εαυτό τους, χωρίς να διαφοροποιούνται από την προηγούμενη εκδοχή τους, φορτισμένων με την εκπλήρωση ενός σκοπού. Η αγωνία της αναμέτρησης με το χρόνο, οδήγησε στη συγκρότηση κοσμοειδών, όπου ο χρόνος απορροφήθηκε από τον κόσμο των ιδεών και της νόησης. Επινοήθηκε, λοιπόν, μια υποθετικά στατική, αιώνια συνθήκη προκειμένου να κατοχυρωθεί ο έλεγχος των πραγμάτων. Κάθε ποιοτικός μετασχηματισμός ανάχθηκε σε ένα στατικό ανάλογο, σ' ένα δυνάμει χρονούμενο, ελεγχόμενο αντικείμενο, ενώ ο αφηρημένος, μηχανικός χρόνος συγκρότησε το υπόστρωμα για την γραμμική εξέλιξη των γεγονότων.

Ο Deleuze εντοπίζει το ολίσθημα της δυτικής σκέψης στην αφετηρία της. Η εκκίνηση σηματοδοτείται από ένα καθορισμένο “είναι”, το οποίο στη συνέχεια υποβάλλεται σε μία διαδικασία “γίγνεσθαι” ή κίνησης, προκειμένου να εκπληρώσει το σκοπό

57 Στο ίδιο.

της ύπαρξής του. Κάθε αντικείμενο συγκροτείται ως άχρονη ολότητα, ως εικόνα ενός απόλυτα οργανωμένου συνόλου μερών, προορισμένο στην επιτέλεση μίας συγκεκριμένης λειτουργίας. Στα πλαίσια της δημιουργικής διαδικασίας, αν το αντικείμενο αναπαριστά μια ατελή έκφραση του πραγματικού, τότε εκτός από τον συσχετισμό αναπαράστασης-πραγματικότητας, μπορούμε να εξετάσουμε την παράλληλη σχέση κριτικής-αναπαράστασης.⁵⁸ Οι δύο αυτές πρακτικές φαίνεται να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τόσο το μετασχηματισμό της πραγματικότητας σε χρονούμενο αντικείμενο, όσο και τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου. Οι δύο συνθήκες μπορούν να ερμηνευτούν βάσει του κλασικού μορφογενετικού σχήματος, που καθορίζεται από την σχέση πιθανού-πραγματικού,⁵⁹ επιτρέποντας να προσεγγίσουμε παρακάτω το ζήτημα της ανάδυσης και της εξέλιξης της μορφής.

Ωστόσο, με ποιον τρόπο συσχετίζεται το πιθανό με το πραγματικό και ποιές είναι οι προϋποθέσεις για την υλοποίηση του πιθανού; Το σχήμα αυτό χαρακτηρίζεται από αντιθετική σχέση. Το πιθανό δεν ενέχει κάποια εσωτερική πραγματικότητα, αλλά προκύπτει κάθε φορά σαν ατελής, θραυσματική εκδοχή αυτής, είτε ως κριτική είτε ως αναπαράσταση. Το πιθανό μοιάζει να ανταποκρίνεται σε ένα προγενέστερο στάδιο του πραγματικού. Η σχέση τους λειτουργεί σαν κλειστό κύκλωμα και ορίζει ένα συγκεκριμένο φάσμα πολλαπλότητας. Αφορά την πολλαπλότητα που περιέχει τις προσδοκώμενες εκδοχές της πραγματικότητας. Για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση από το πιθανό στο πραγματικό μεσολαβούν δύο παράγοντες, διυλίζοντας το σύνολο των πιθανοτήτων του πραγματικού: η ομοιότητα και ο

58 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.6.

59 Στο ίδιο.

περιορισμός [resemblance and limitation].⁶⁰ Ομοιότητα, γιατί αυτό που πραγματοποιείται είναι όμοιο-ταιριάζει-με την εικόνα του εφικτού, χωρίς να φέρει κάτι νέο. Εάν κάθε πιθανότητα μετέβαινε στη σφαίρα του πραγματικού, τότε ο κόσμος ως πραγματικότητα θα είχε κορεστεί ακαριαία και ο ιστορικός χρόνος θα είχε καταργηθεί. Όχι μόνο *“όλα δεν θα συνέβαιναν μόνο μια φορά, αλλά θα είχαν πράγματι ήδη συμβεί.”*⁶¹

Το στατικό ερμηνευτικό σχήμα της μορφογένεσης προϋποθέτει έναν κόσμο ήδη σχηματισμένο και προκαθορισμένο. Ο χρόνος αποκτά συντεταγμένες και χωρικοποιείται ως τελικότητα κάθε φαινομένου. Οι σχηματισμοί, δεν διαθέτουν δυνατότητες αυτοπραγμάτωσης, καθώς είναι υπόλογοι στις εξωτερικές δυνάμεις. Κάθε μετασχηματισμός ανάγεται σε νόμους, ενώ ό,τι δεν προβλέπεται από τους τελευταίους δε διαθέτει εγκυρότητα. Ο χρόνος με τη σειρά του αφηρημενοποιείται και υπακούει στα ίδια κανονιστικά πλαίσια. Ανάγεται σε εξαρτημένη διάσταση, εξωτερικεύεται και αποστασιοποιείται από το γίνεσθαι των πραγμάτων.

60 Στο ίδιο. σ.7.

61 Στο ίδιο.

2.2.0. ΤΑ ΣΥΝΝΕΦΑ ΕΙΝΑΙ ΡΟΛΟΓΙΑ;

Η ΔΙΑΡΚΩΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Στα τέλη του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, εν μέσω της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, η δυτική σκέψη βιώνει μια οντολογική αλλαγή. Οι εμβληματικές έννοιες της πρόσφατης παράδοσης, όπως *“ο Θεός, η Φύση και η Αλήθεια είχαν ήδη θυσιαστεί για τις «εκσυγχρονιστικές» διαδικασίες του 19ου αιώνα”*.⁶² Η βεβαιότητα για τις απόλυτες έννοιες βάλλεται και εμποτίζεται με αμφιβολία για την επάρκειά τους στην ερμηνεία της διαρκώς μεταβαλλόμενης μέχρι τότε γνωστής πραγματικότητας. Η σκέψη εγκαταλείπει την φιλοσοφία της υπέρβασης και αναθεωρεί τη φύση της γνώσης, της αντίληψης και της αναπαράστασης. Τίποτα πλέον δεν είναι απόλυτο και τίποτα δε διαφεύγει από τη σφαίρα της αναθεώρησης και της ανατίμησης. Ο χώρος και ο χρόνος σχετικοποιούνται και συγχωνεύονται, αποβάλλοντας τον αφηρημένο χαρακτήρα τους.

[απόρριψη της υπερβατικότητας, αρχή της αβεβαιότητας, τυχαιότητα, μη γραμμική αιτιότητα, βέλος του χρόνου, εντροπία, διάβρωση, βιταλισμός, σχετικότητα, ταξινόμηση]

2.2.1. Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

Η αποδοχή της μεταβολής προϋπέθετε την απόρριψη της υπερβατικότητας. Εδώ, η αντίληψη της ύπαρξης απεγκλωβίζεται σταδιακά από κάθε εξωτερική αναφορά, διανοίγοντας μια διαφορετική ανάγνωση του μέλλοντος. Οι εσχατολογικές μορφές

62 Στο ίδιο. σ.36.

χρόνου παραχωρούν τη θέση τους στις θεωρίες της εμμένειας και ο ίδιος ο χρόνος αποχωρικοποιείται. Από σταθερό υπόβαθρο της εκτύλιξης των φαινομένων, μετασχηματίζεται σε ισχυρό παράγοντα διαμόρφωσης της εξέλιξης των πραγμάτων. Ο χώρος με τη σειρά του αποδεσμεύεται από τους μεταφυσικούς καθορισμούς του (σώμα/μη σώμα, εσωτερικό/εξωτερικό, μέρος/όλο) και συνδιαμορφώνεται με τον χρόνο αποκτώντας δυναμικά χαρακτηριστικά.⁶³ Η σύλληψη των χρονικών διαδικασιών διαχέεται σε όλο το εύρος της σκέψης, από την βιολογία, τη φυσική, τη γεωλογία, την αρχιτεκτονική, στις τέχνες, στη φιλοσοφία και στην πολιτική.

Οι έννοιες της πιθανότητας και του τυχαίου παράγοντα έχουν κεντρική θέση στη σκέψη του **Δαρβίνου** [19ος αι.] και στη διατύπωση της εξελικτικής θεωρίας των ειδών. Η αντίληψη περί σταθερότητας των όντων ανατρέπεται και τα είδη επιβιώνουν μέσα από διαρκείς μεταβολές. Ο Δαρβίνος εισηγήθηκε τον μηχανισμό της φυσικής επιλογής για να ερμηνεύσει την διακλάδωση των ειδών και την βιοποικιλότητα στη φύση. Μέσω της φυσικής επιλογής οι οργανισμοί ανταποκρίνονται στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και μεταλλάσσονται γενετικά για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. *“Η δράση της φυσικής επιλογής είναι τοπικά και χρονικά προσδιορισμένη”*.⁶⁴ Κι αυτό γιατί τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος είναι τοπικά και χρονικά εξαρτημένα. Η χαρακτηριστική ιδιότητα που επιτρέπει την προσαρμογή ενός όντος σε χωρικές και χρονικές συντεταγμένες μπορεί να υστερεί σε μία άλλη χρονική στιγμή ή σε διαφορετική περιοχή. Για τον Δαρβίνο, η φυσική επιλογή δρα έξω από κάθε τελικότητα, υποστηρίζοντας ότι κάθε αλλαγή στο

⁶³ Στο ίδιο.

⁶⁴ https://el.wikipedia.org/wiki/Φυσική_επιλογή. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 5, 2019.

περιβάλλον, που μπορεί να πυροδοτήσει μια γενετική μεταβολή, είναι απρόβλεπτη. Η αναγνώριση της απουσίας ενός σταθερού μοτίβου στη γενετική συμπεριφορά των ειδών ήταν συνώνυμη της αδυναμίας πρόβλεψης και προκαθορισμού της βιολογικής εξέλιξης. Η παράμετρος της τυχαιότητας κατοχύρωσε τη θέση της στον τομέα της βιολογίας, η οποία σταδιακά φαίνεται να ευθυγραμμίστηκε με την έννοια της απροσδιοριστίας.⁶⁵

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, η έννοια της εξέλιξης και της μεταβολής υπήρξε καθοριστική στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης. Η μαρξιστική θεωρία εισηγήθηκε τη συνεχή μεταβολή των κοινωνικών δομών, υποστηρίζοντας ότι η ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος εξαρτάται από τη μεταβολή της οικονομικής κατάστασης ενός λαού ή μιας εποχής, ενώ τα αντιτιθέμενα κοινωνικά συμφέροντα προκαλούν δομικές αλλαγές. Έτσι, σε αντίθεση με μια ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας, *“προκύπτει ότι η μελέτη της εξέλιξης της κοινωνίας πρέπει να ξεκινά από τους τρόπους και τις σχέσεις παραγωγής και όχι από τους θεσμούς και τις ιδέες”*⁶⁶. Σύμφωνα λοιπόν με τον ιστορικό υλισμό, προϋπόθεση για την προώθηση της κοινωνικής προόδου, είναι η τεχνολογική εξέλιξη των μέσων παραγωγής, και η κατοχή τους από την εργατική τάξη. Για τους Marx και Engels *“όλη η καταγεγραμμένη ιστορία της υπάρχουσας κοινωνίας είναι η ιστορία της ταξικής πάλης”*.

Μεταπηδώντας στο εκφραστικό πεδίο και στην αρχιτεκτονική του ύστερου 19ου, ο Luis Sullivan επηρεασμένος από την εξελικτική θεωρία του Darwin και εμπνευσμένος από τον Nietzsche, *“θεωρούσε τα κτίριά του απόρροια κάποιας αιώνιας*

65 Grosz, Elizabeth. *Becomings: Explorations in Time, Memory, and Futures*. London: Cornell University Press, 1999. p.20.

66 Ντόκας, Αγησίλαος. *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*. Αθήνα: Αστήρ, 1980. σ.170.

ζωτικής ορμής”.⁶⁷ Το διάσημο ρητό του “η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία”, που πρόκειται να καθορίσει τη μοντέρνα σκέψη στην αρχιτεκτονική, τον αποδέσμευσε συνθετικά από το κυρίαρχο μέχρι τότε κατασκευαστικό ύφος. Η λειτουργία επαναπροσδιορίζεται ως δυναμική και μεταβαλλόμενη παρά ως στατική, επανεφευρίσκοντας τη σχέση της με τη μορφή.

Από τον Νίτσε και μετά, η προσπάθεια κατανόησης του γίνεσθαι προσανατολίζει τη σκέψη, πολύ περισσότερο από μία κριτική της υπέρβασης, στη σύλληψη ενός εμμενούς πεδίου, αποδεσμεύοντας τα “πράγματα” από τις μεταφυσικές δομές και τις απόλυτες αλήθειες που τα καθορίζουν. Ωστόσο, τα μέχρι τότε νοητικά και αντιληπτικά εργαλεία, αγκυρωμένα σε αυστηρά δίπολα και προκαθορισμένα πλαίσια, κατάφεραν να προσεγγίσουν ελλιπώς τις παραπάνω προβληματικές.⁶⁸

2.2.2. Ο ΘΟΥΡΥΒΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΦΟΡΙΣΗ

Τα χρονικά, δυναμικά φαινόμενα χαρακτηρίζονται από αστάθεια, αταξία και διαρκή κίνηση. Συνεπώς, κάθε απόπειρα ακριβούς πρόβλεψης της συμπεριφοράς τους βασισμένη σε γραμμικά συστήματα, καταρρέει σε μια σειρά από ακανόνιστες διακυμάνσεις. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τη λειτουργία ενός γραμμικού συστήματος με τη λειτουργία ενός ρολογιού, δεδομένου ότι λειτουργεί με προκαθορισμένο τρόπο και δεν ενσωματώνει κάποια λειτουργία ανάδρασης, ώστε να ανασυγκροτηθεί μετά από μεταβολή των εκάστοτε συνθηκών.

67 Frampton, Kenneth. *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και Κριτική*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2007. σ. 59.

68 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.40.

Ανταποκρίνεται στις αρχικές συνθήκες του συστήματος, ωστόσο σε βάθος χρόνου, η αδυναμία απόκρισης στη μεταβολή παράγει ασυνέχειες, διαταραχές και παρατυπίες που μεταφράζονται σε οπτικό θόρυβο. Ο “θόρυβος” αντιστοιχεί στις ακανόνιστες διακυμάνσεις που προκαλούνται από την ασταθή συμπεριφορά του συστήματος, ή αλλιώς θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι συνώνυμος της τυχαιότητας σ’ ένα συμβατικό γραμμικό σύστημα.

Η ανάγκη παρακολούθησης και καταγραφής ποιοτικών μετασχηματισμών των φαινομένων, προέκυψε από τις αρχές του 19ου αιώνα σε μια προσπάθεια βελτιστοποίησης των θερμικών μηχανών, μέσω της επιστήμης της θερμοδυναμικής. Το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας στράφηκε γύρω από τη μελέτη της συμπεριφοράς της ύλης, όταν κρίθηκε απαραίτητη η παρακολούθηση των ροών της θερμότητας που την διατρέχουν. *“Η ύλη όλο και περισσότερο θεωρήθηκε ενεργή και ο χώρος πλαστικός, ευέλικτος, ευαίσθητος και οργανικός.”*⁶⁹

Ωστόσο η καταγραφή, σε πραγματικό χρόνο, των μετασχηματισμών της ύλης θα απαιτούσε μια πρακτικά αδύνατη “οργανική”, χρονικά ευαίσθητη εξίσωση, ικανή να ρέει μαζί με τα φαινόμενα. Η αδυναμία ακριβούς πρόβλεψης της συμπεριφοράς των σωματιδίων της ύλης, οδήγησε στην στατιστική τους περιγραφή, με την ποιοτική τους ανάλυση να βασίζεται στη μελέτη της πιθανοκρατικής συμπεριφοράς τους μέσω διαφορικών εξισώσεων. Η ιδέα της τυχαίας κίνησης των μορίων εφαρμόστηκε στην ανάπτυξη της στατιστικής μηχανικής⁷⁰

69 Στο ίδιο. σ.23.

70 Η Στατιστική μηχανική είναι η εφαρμογή της θεωρίας πιθανοτήτων, η οποία περιλαμβάνει τα μαθηματικά εργαλεία για την αντιμετώπιση μεγάλων πληθυσμών, στο πεδίο της μηχανικής, η οποία ασχολείται με την κίνηση σωματιδίων ή

προκειμένου να ερμηνεύσει θερμοδυναμικά φαινόμενα και τις ιδιότητες των αερίων. Ο James Clerk Maxwell χρησιμοποίησε μερικές διαφορικές εξισώσεις ως εργαλείο, προκειμένου να περιγράψει την εξάρτηση της θέσης ενός σωματιδίου από το χρόνο στο συνεχές της ύλης. Η απόλυτη γνώση και η δυνατότητα ελέγχου της συμπεριφοράς ενός φαινομένου αντικαθίσταται από τη γνώση της πιθανότητας για εκδήλωση μιας συμπεριφοράς από ένα σύστημα. Η προσέγγιση στην αντιμετώπιση ενός ζητήματος με πρακτικά χαρακτηριστικά, προεκτάθηκε και στην περιγραφή συνθετότερων δυναμικών φαινομένων της μακροκλίμακας.

*“Η κλασσική επιστήμη έδινε έμφαση στην ισορροπία και τη σταθερότητα. [...] Ακριβέστερα, στην κλασσική φυσική δινόταν η αίσθηση ότι ζούσαμε σε ένα μέλλον αντιστρέψιμο. Ο ντετερμινισμός υποσχόταν ότι, γνωρίζοντας κανείς τις αρχικές συνθήκες, θα ήταν σε θέση να προβλέπει κάθε μελλοντική κατάσταση. Το σύμπαν όμως δεν είναι έτσι.”*⁷¹ Ο δεύτερος νόμος της Θερμοδυναμικής θεμελίωσε τον συσχετισμό του χρόνου και της θερμότητας εισάγοντας το μέτρο της αταξίας, ή αλλιώς της εντροπίας,⁷² στον καθορισμό των φαινομένων και στη διαφοροποίηση παρελθόντος-παρόντος. Πιο συγκεκριμένα, ορίζει ότι αν η συνολική ενέργεια ενός “κλειστού” συστήματος είναι σταθερή, τότε το σύστημα αυτό τείνει αυθόρμητα να μεταβαίνει από τις

αντικειμένων που υπόκεινται σε μια δύναμη.[...]Πραγματοποιεί τη σύνδεση μεταξύ των μικροσκοπικών ιδιοτήτων των ατόμων και των μορίων, με τις μακροσκοπικές ιδιότητες των υλικών που παρατηρούνται στην καθημερινή ζωή, εξηγώντας κατά συνέπεια τη θερμοδυναμική ως το φυσικό αποτέλεσμα της στατιστικής και της μηχανικής (κλασσικής και κβαντικής) σε μικροσκοπικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον υπολογισμό των θερμοδυναμικών ιδιοτήτων των υλικών από τη φασματοσκοπική ανάλυση και πληροφορία των μορίων.

71 Prigogine, Ilya. *Οι νόμοι του χάους*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραυλός, 2003.

72 Ο όρος «εντροπία» («εν-» + «τροπή», αλλαγή εντός, εσωτερική αλλαγή) επινοήθηκε από τον Ρούντολφ Κλαούζιους το 1865.

πολύ λιγότερο πιθανές καταστάσεις της τάξης και της οργάνωσης στις πολύ πιο πιθανές καταστάσεις της αποδιοργάνωσης και της αταξίας ή της αύξησης της εντροπίας. Η παραπάνω διατύπωση συνεπάγεται την άρση της χρονικής συμμετρίας, αποδίδοντας ανυσματικά χαρακτηριστικά στον χρόνο. Η ανομοιόμορφη και μη αναστρέψιμη ροή του χρόνου, δηλαδή η χρονική ασυμμετρία παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, εικονογραφείται μέσω του «βέλους του χρόνου».

Το δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα θεμελιώνεται στα κλειστά συστήματα, περιγράφοντας την σταδιακή “διαρροή” ενέργειας, που οδηγεί στον θερμικό τους θάνατο. Ωστόσο, τέτοιου είδους, “μονωμένα” συστήματα, που δεν ανταλλάσσουν ύλη, ενέργεια και πληροφορία με το περιβάλλον τους δεν έχουν παρατηρηθεί στη φύση. Η πιο αισιόδοξη εκδοχή της θερμοδυναμικής των ανοιχτών συστημάτων, έδειξε ότι συστήματα, που απέχουν από τη μέγιστη εντροπία, τείνουν να αυτοοργανώνονται και να δημιουργούν πιο σύνθετες δομές, στο πέρασμα του χρόνου.

Η σκέψη και η γνώση στρέφονται από την κατανόηση ενός στατικού “είναι”, στην κατανόηση ενός δυναμικού “γίγνεσθαι”, διερευνώντας τον “θόρυβο” ως δημιουργική διαφορά και επιτρέποντας την ανάδυση του νέου. Πραγματοποιείται η μετάβαση από την ερμηνεία του κόσμου ως ρολόι, στην ερμηνεία του κόσμου ως νέφους, αντικαθιστώντας σταδιακά τη βεβαιότητα με την τυχαιότητα και την προβλεψιμότητα με την απροσδιοριστία.

2.2.3. ΤΟ ΠΕΔΙΟ ‘ΧΥΖΤ’

Η διατύπωση της Θεωρίας της Σχετικότητας (1905) συνέβαλε στην κατανόηση του κοσμικού “γίγνεσθαι”, παρουσιάζοντας

μια διαφορετική αντίληψη για τον χώρο και συνδέοντας τον χρόνο με τις φυσικές διαδικασίες. Ο Einstein διατύπωσε μία θεωρία διαφορετική από αυτή του Newton, για την βαρύτητα, υποστηρίζοντας ότι *“η βαρύτητα δεν θεωρείται ως το αποτέλεσμα μιας δύναμης, αλλά οφείλεται στην καμπύλωση του χωροχρόνου, η οποία προκαλείται από την περιεχόμενη στον χωρόχρονο μάζα και ενέργεια.”*⁷³ Η πλαστική δομή που εισηγήθηκε ο Einstein, συγκροτούσε ένα νέο εύπλαστο υπόστρωμα, βασισμένο σε ρημάνειες, “πλαστικές” γεωμετρίες, ως φορέα που μετέχει των φυσικών φαινομένων και ταυτόχρονα επηρεάζεται από αυτά.

Ο Hermann Minkowsky στο άρθρο του “Χώρος και Χρόνος” (1908), εισηγείται την έννοια της “κοσμικής γραμμής”, δίνοντας τον πρώτο μαθηματικό ορισμό του χωροχρόνου. Κάθε “κοσμικό σημείο” ορίζεται ως ένα σημείο στον χώρο σε ένα σημείο στον χρόνο. Αποδίδοντας σε καθεμία από τις μεταβλητές του σημείου x, y, z το αντίστοιχο εύρος, δηλ. dx, dy, dz για να το εντοπίζει στον εκάστοτε χρόνο, χαράσσει το ιστορικό της θέσης του στο χώρο σε κάθε στιγμή στο χρόνο, ακολουθώντας την τροχιά που διαγράφει, ή αλλιώς, την κοσμική γραμμή που παράγει.⁷⁴ Ο χρόνος έγινε φυσικό μέγεθος, αποβάλλοντας την απόλυτη, υπερβατολογική χροιά του, και προστέθηκε ως μία ακόμη συντεταγμένη $[t]$ δίπλα σε αυτές του χώρου $[xyz]$, για να συμπληρώσει τις εξισώσεις περιγραφής των κινήσεων. Η συνέχεια χώρου και χρόνου επιτεύχθηκε σε μια τετραδιάστατη πολλαπλότητα. Τα φαινόμενα πλέον δεν ερμηνεύονται ως τρισδιάστατες δομές που εξελίσσονται σε έναν κοινό για όλα, μονοδιάστατο χρόνο.⁷⁵ Το “ταυτόχρονο” σχετικοποιείται, καθώς κάθε αδρανειακό

73 https://el.wikipedia.org/wiki/Γενική_θεωρία_της_σχετικότητας. Τελευταία πρόσβαση Ιούλιος 5, 2019.

74 Στο ίδιο. σ.57.

75 Στο ίδιο. σ.76.

σύστημα διαμορφώνει τη δική του χρονικότητα. Η έννοια της ταυτοχρονίας αποκτά εγκυρότητα παρά μόνο στα πλαίσια του ίδιου αδρανειακού συστήματος.

Το πεδίο που περιέγραψε ο διάσημος φυσικός, αφορά ένα χώρο διάδοσης, μία συνθήκη που περιγράφεται από “συναρτήσεις, διανύσματα και ταχύτητες”⁷⁶, χωρίς να ανάγεται σε υλικά σημεία. Ο ορισμός του πεδίου από τον Einstein προϋπέθετε ένα αντιληπτικό άλμα, που αφορούσε την αποσυσχέτιση του πρώτου από την έννοια του υλικού υποστρώματος. Αντιπροσώπευε ουσιαστικά, μια προσπάθεια σύλληψης του γεγονότος-συμβάντος στην καθαρότητά του, ανεξάρτητα από το υλικό μέσο. Έτσι λοιπόν, από τη θερμοδυναμική και την θεωρία των μαζών, μεταβαίνουμε στην ηλεκτροδυναμική και σε μία θεωρία του κενού χώρου.

Το πεδίο αντικατέστησε την παραδοσιακή καρτεσιανή έννοια του χώρου και αποτέλεσε θεμέλιο για την περιγραφή των φυσικών φαινομένων. Η θεωρία πεδίου διευκόλυne τη σύλληψη του χωροχρονικού συνεχούς, εκφράζοντας μέσω των μαθητικών της εργαλείων, τις αρχές της εμμένειας, του δυναμισμού και της συνέχειας.⁷⁷

2.2.4. ΔΙΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΙΑ: Η ΖΩΤΙΚΗ ΟΡΜΗ

Η αναγωγή του χρόνου σε ισοδύναμη συντεταγμένη στην περιγραφή του τετραδιάστατου χώρου, ή πιο συγκεκριμένα, η θεωρητική σύμβαση της χωρικοποίησης του χρόνου, πυροδότησε

⁷⁶ Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.60.

⁷⁷ Στο ίδιο.76.

τη διένεξη μεταξύ λογικής και ενστίκτου. Ο Bergson προχώρησε σε μία φιλοσοφική αποτίμηση της θεωρίας της Σχετικότητας, εστιάζοντας στα σημεία, όπου θίγεται ο χρόνος. Η μπερζονική θεωρία, ερμηνεύει τον χρόνο ως αληθινή διάρκεια που πηγάζει από την άμεση εμπειρία. Ο χρόνος ως ποιοτικό συνειδησιακό γεγονός, ως συνεχής ροή, έρχεται σε ρήξη με την μαθηματική του έκφραση. Η αριθμητική παράσταση κατακερματίζει και οριοθετεί την διάρκεια, ερμηνεύοντάς την με όρους αριθμητικής διαδοχής.

Η φιλοσοφική αντίληψη της διάρκειας δε συνάδει με την ποσοτική αντίληψη του χρόνου, πόσο μάλλον με τη χωρικοποίησή του. Η μαθηματική παράσταση του χρόνου είναι θεμιτή παρά μόνο στο βαθμό, που δεν μεταβάλλει την αντίληψη του εσωτερικού, συνειδησιακού χρόνου. Για τον Bergson, η σύλληψη του “γίγνεσθαι” και του κόσμου ως πολλαπλότητα, προϋποθέτει τη διαίσθηση του πνεύματος. Ο φιλόσοφος άσκησε επίμονη κριτική στην επιστημονική διάνοια, η οποία θεμελιώνει την εγκυρότητα της γνώσης στις λογικές σχέσεις μεταξύ των ιδεών, αποστερώντας από τα πράγματα την εσώτερη ορμή τους:

“Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, έχουμε να κάνουμε με κάτι γνωστό που συντίθεται με κάτι γνωστό και, εν τέλει, με κάτι παλιό που επαναλαμβάνεται. Εκεί η διάνοιά μας νοιώθει άνεση. Όποιο και αν είναι το αντικείμενο, θα προβεί σε αφαίρεση, θα διαχωρίσει, θα εξαλείψει ώστε εν ανάγκη, να υποκαταστήσει το αντικείμενο με ένα κατά προσέγγιση ισοδύναμό του όπου τα πράγματα θα συμβούν με αυτόν τον τρόπο.”⁷⁸

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διάνοια από μόνη της δε δύναται να συλλάβει το νέο. Η επιστημονική περιγραφή της ήδη υπάρχουσας

78 Bergson, Henri. *Η Δημιουργική Εξέλιξη*. Αθήνα: Πόλις, 2013. σ.161.

πραγματικότητας, μοιάζει να ιδιοποιείται και να απορροφά την περιγραφή του μέλλοντος. Η μπερξονική θεώρηση αποδίδει στον αναγωγικό χαρακτήρα της διάνοιας, την ασυμβατότητα μεταξύ της θεωρίας της γνώσης και της θεωρίας της ζωής.

“[...] η ανθρώπινη διάνοια νιώθει οικεία καθ’όσον την αφήνουμε ανάμεσα στα αδρανή αντικείμενα, μάλιστα ανάμεσα στα στερεά σώματα, όπου η δράση μας βρίσκει το έρεισμά της και η επινοητικότητα μας τα εργαλεία της· επίσης, οι έννοιές μας σχηματίστηκαν κατ’εικόνα των στερεών σωμάτων, η λογική μας είναι κυρίως η λογική των στερεών σωμάτων, οπότε η διάνοιά μας θριαμβεύει στη γεωμετρία, όπου αποκαλύπτεται η συγγένεια της λογικής σκέψης με την αδρανή ύλη.”⁷⁹

Ο Eugene Minkowski, επηρεασμένος από την φιλοσοφία του Bergson, θίγει εύστοχα τον συσχετισμό γνώσης και μέλλοντος: *“Πώς βιώνουμε το μέλλον, ανεξάρτητα και πριν απ’όλη τη γνώση;”⁸⁰* Λειτουργούν άραγε οι δύο έννοιες αντιθετικά; Σε ποιο βαθμό κατέχουμε τη γνώση του μέλλοντος; Αν η αναπαράσταση της πληροφορίας αποθηκεύεται εσωτερικά στη μνήμη μας ως γνώση, τότε η τελευταία σε ποιο βαθμό καθορίζει την πρόσληψη νέων ερεθισμάτων; Ενδεχομένως, η αναθεώρηση των κυρίαρχων τρόπων γνώσης (αιτιατός, στατιστικός), που θεμελιώνονται αποκλειστικά στη νόηση και σε καθαρά ορθολογιστικά κριτήρια, οδηγήσουν σε μία διάνοιξη της σκέψης, εξοικειώνοντάς την με το επερχόμενο. Σε αυτή την περίπτωση, κι αν δεχτούμε ότι το επερχόμενο δεν αφορά μία εξωτερικότητα, τότε ίσως η γνώση και το μέλλον αναπτύσσουν μια διαλεκτική σχέση.

79 Στο ίδιο. σ. 9.

80 Minkowski, Eugene. *Lived Time: Phenomenological and Psychopathological Studies*. trans. Nancy Metzler. Northwestern University Press, 1970. p. 7.

Ο Bergson επιμένει στη διάκριση διαίσθησης και διανόησης. *“Είναι μόνο η διαίσθηση που έχει πρόσβαση στη διάρκεια: στην καλύτερη περίπτωση, η διάνοια μειώνει τη διάρκεια στη χωροθέτηση.”*⁸¹ Για τον Γάλλο διανοητή, η γνώση λειτουργεί κατασταλτικά στη δράση της ζωτικής ορμής, ενώ η εμπύθιση στην χρονικότητα είναι αυτή που παίζει κρίσιμο ρόλο στη διάνοιξη των δυνατοτήτων του μέλλοντος. Ο χρόνος είναι η συνθήκη μέσα στην οποία ζει και στοχάζεται η συνείδηση.

Η θεωρία του Bergson αποδεσμευμένη από την μηχανιστική αντίληψη, αναδεικνύει ως θεμελιώδη την έννοια της ζωτικής ορμής και της συνεχούς δημιουργικής διαδικασίας. Κατά τον Γάλλο διανοητή, οι δεδομένες και επιβεβαιωμένες βάσει εποπτείας, κινήσεις των υλικών σχηματισμών, αποδείκνυαν την ανεπάρκεια του μηχανοκρατικού παραδείγματος, που αδυνατούσε να τις ερμηνεύσει στη βάση της διχοτομίας ύλης και κίνησης. Με την αντίληψη της ύλης ως αδρανούς ουσίας, οι έννοιες της ποιότητας και του ποιοτικού μετασχηματισμού απουσίαζαν από τον μηχανιστικό υλισμό. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η παραδοχή ταύτισης του αφηρημένου μαθηματικού χρόνου με τον πραγματικό, δρώντα χρόνο των φυσικών, ευθύνεται για την αδυναμία σύλληψης του νέου.

Αμφισβητώντας τον αιτιοκρατικό του χαρακτήρα με τους φυσικούς νόμους να καθορίζουν αυστηρά τις σχέσεις αιτίου-αποτελέσματος, προτάσσει ως θεμελιακή αρχή την αδυναμία απόλυτης πρόβλεψης της εξέλιξης του κόσμου. Η φύση έχει διάρκεια και είναι αυτή η διάρκεια που επιτρέπει την ανάδυση του ποιοτικά νέου. Πρόκειται για μια δημιουργική διάρκεια που αποδίδει την πραγματική ουσία του χρόνου. Ο Bergson ορίζει τη

81 Grosz, Elizabeth. *Becomings: Explorations in Time, Memory, and Futures*. London: Cornell University Press, 1999. p.21.

ζωτική ορμή [élan vital] ως μια τυφλή, ανυπότακτη σε κανόνες κινητήρια ενστικτώδη δύναμη που δρα εκτός προγραμματισμού και τελικότητας. Σε αυτή την ορμή αποδίδει την αιτία δημιουργίας των κοσμικών σχηματισμών, εντοπίζοντάς την αρχικά σε φυσικοχημικές ενώσεις, ενώ απόληξη της δημιουργικής της πορείας είναι η εμφάνιση του όντος.

Η σύγχρονη θεώρηση περί ζωτικότητας της ύλης τοποθετεί τις απαρχές της στο Βιταλισμό του Bergson. Η ιδέα της ζωτικής ορμής που ανέπτυξε ο τελευταίος άσκησε σημαντική επιρροή στους μεταγενέστερους φιλοσόφους και ιδίως στον στοχασμό του Deleuze.

2.2.5. ΤΟ ΔΙΑΦΕΥΓΟΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Στις αρχές του 20ου αιώνα, κορυφώνεται η αμφισβήτηση της σύλληψης του πραγματικού, ως σταθερής και άχρονης συνθήκης. Μέχρι τότε, η κυριαρχία του μηχανικού χρόνου, αποτέλεσε μια προσπάθεια επιβολής αντικειμενικότητας πάνω στα πράγματα, παρότι αυτά είναι χρονικά μεταλλασσόμενα. Αλλά ο χρόνος, πέρα από τη μηχανική του διάσταση, λειτουργεί και ως πολλαπλή συνθήκη συσχέτισης και παρουσίας των πραγμάτων. Η χρονικότητα διαβρώνει τα αντικείμενα, και μαζί τη δυνατότητα ελέγχου, περιγραφής και ταξινόμησης των στοιχείων που συγκροτούν την πραγματικότητα. Η διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη, περιορίζει τη δυνατότητά μας να καθορίσουμε τα αντικείμενα, που διαφεύγουν της αντικειμενικότητας και του μηχανικού μετρήσιμου χρόνου. Η έννοια του αντικειμένου αποσυναρμολογείται, ακροβατώντας ανάμεσα στην τάξη και την αταξία. Το αντικείμενο εδώ, διερευνάται ως συνθήκη ενσωματωμένη σε ένα αέναο γίνεσθαι. Προσεγγίζεται ως

υπόσταση ατελής και ασαφής, μεταβατική και συμπτωματική, απροσδιόριστη και τυχαία.

Ι. ΔΙΑΒΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΕΛΕΓΧΟΥ

Την αντίστοιχη χρονική περίοδο, οι καλλιτεχνικές πρωτοπορίες στρέφονται στην εξερεύνηση του ανοίκειου και αναμετρώνται με την δυναμική της υποκειμενικής αντίληψης. Μέσα από τη διερεύνηση του ασυνείδητου και την αναζήτηση του τυχαίου, επιδιώκουν να συλλάβουν το αντικείμενο περισσότερο ως αποτέλεσμα καθαρής επινόησης, παρά ως προϊόν παρατήρησης του πραγματικού. Η εικαστική σκέψη μοιάζει να απομακρύνεται από τα ζεύγη αναπαράστασης-πραγματικότητας και κριτικής-αναπαράστασης. Η αντίληψη του αντικειμένου κινείται πλέον, έξω από το σχήμα της δυτικής μεταφυσικής, συγχέοντας την πραγματικότητα με το όνειρο, την τρέχουσα εμπειρία με την μνήμη, το παρόν με το μέλλον, ενώ το μοναδικό, σταθερό και εξωτερικό σημείο εποπτείας καταργείται.

Το 1912, ο Umberto Boccioni δημοσιεύει το *Τεχνικό Μανιφέστο της Φουτουριστικής Γλυπτικής*, περιγράφοντας με ριζοσπαστικό τρόπο τη σχέση του αντικειμένου με το περιβάλλον του.⁸² Για τον Boccioni, η γλυπτική οφείλει να απελευθερώσει το αντικείμενο από τη στατικότητα, αποδίδοντάς του ζωτικότητα μέσω της πλαστικότητας, και μεταφράζοντας την ένταση της κίνησης σε έκταση στο χώρο. Τα όρια μεταξύ των πραγμάτων είναι ρευστά: “*κανείς δεν μπορεί πλέον να πιστέψει ότι ένα αντικείμενο τελειώνει εκεί όπου ξεκινάει ένα άλλο.*”⁸³ Ο χώρος μεταξύ δύο διαφορετικών

82 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.62.

83 Στο ίδιο.

αντικειμένων, δεν είναι κενός. Αντίθετα, εκφράζεται ως υλικό εντασιακό πεδίο που διατρέχεται από διακυμάνσεις. Είναι ένα πεδίο εξάρσεων και υφέσεων, μέσα από το οποίο αναδύεται η υλική μορφή. Η διάκριση αντικειμένου-περιβάλλοντος καταργείται, με την απόλυτη κίνηση να κυριεύει τα αντικείμενα και να ανάγεται σε θεμελιώδη συνθήκη στην περιγραφή της πραγματικότητας.

Το θεωρητικό και εικαστικό σύμπαν που περιγράφει ο Ιταλός φουτουριστής, είναι συναφές με το σύμπαν της Σχετικότητας, που εισηγήθηκε ο Einstein μερικά χρόνια νωρίτερα, επαναστατικοποιώντας την έννοια του χώρου και του χρόνου. Ο Boccioni συντάσσεται με το επιστημονικό πνεύμα της εποχής του, που θέλει τον χώρο και τον χρόνο να συγκροτούν μια ενιαία πληρότητα. Έτσι, το περιβάλλον παύει να αποτελεί το υπόστρωμα του αντικειμένου. Οι σχέσεις ιεράρχησης αντικαθίστανται από την μεταξύ τους αλληλεξάρτηση, που μεταβάλλεται χρονικά. Η φόρμα παράγεται μέσα στον χρόνο, και η επιτάχυνση ή η επιβράδυνση της κίνησης καθορίζουν την ποιότητά της. Για τους φουτουριστές, το πεδίο δεν αναγνωρίζεται ως *a priori* πραγματικότητα, “αλλά είναι πάντα παρόν ως μια εικονικότητα, που καθορίζεται μέσα από τα δυναμικά γεγονότα, που [...] το καθιστούν πραγματικό.”⁸⁴ Η απορρόφηση του χώρου από το σώμα του χρόνου είναι κεντρικής σημασίας τόσο στο μανιφέστο των φουτουριστών όσο στην επιστημονική θεωρία του Einstein και στη φιλοσοφική σκέψη του Bergson. Αν και οι παραπάνω προσεγγίσεις διαφέρουν μεταξύ τους, επί της ουσίας επιχειρούν να λύσουν το ζήτημα της οντότητας μέσω της έννοιας της συνεχούς πολλαπλότητας.⁸⁵

84 Στο ίδιο. σ. 68.

85 Στο ίδιο. σ. 69.

Η διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη φαίνεται να διαφεύγει της υποκειμενικής αντίληψης, δυσχεραίνοντας το εγχείρημα αποκατάστασης της συνέχειας. Η χρονικότητα διαβρώνει τη δυνατότητα ελέγχου των στοιχείων της πραγματικότητας, περιορίζοντας τη δυνατότητά μας να τα καθορίζουμε ως αντικείμενα.

II. ΔΙΑΒΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΣ

Η προσφυγή στις λέξεις εκχωρεί την εξουσία ελέγχου των πραγμάτων, διευκολύνοντας την πρόσβαση μας σε αυτά. Ένα αντικείμενο χωρίς ταυτότητα, που δεν εμπίπτει σε κάποιο περιγραφικό σχήμα, μας δημιουργεί αμηχανία. Αυτό που δεν ονομάζεται, μοιάζει να εξοβελίζεται στη σφαίρα του παράλογου και του παράδοξου. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο William James⁸⁶, για να αποσαφηνίσουμε στην σκέψη μας ένα αντικείμενο, χρειάζεται απλώς να κατανοήσουμε την πρακτική διάσταση της φύσης του. Δηλαδή, να ορίσουμε το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της πρακτικής αλληλεπίδρασης μας μαζί του και τον τρόπο που αυτό ενεργοποιεί την συμπεριφορά μας. Η αντίληψή μας για αυτές τις επιπτώσεις, άμεσες ή έμμεσες, συνθέτουν τον τρόπο σύλληψης του αντικειμένου στη σκέψη μας. Το αντικείμενο παρέχει μια συνεχή δυνατότητα για δράση· παρέχει το έναυσμα που αποζητά την ανταπόκριση.⁸⁷

Ένα αντικείμενο είναι αυτό που κατασκευάζουμε αντιλαμβανόμενοι την πραγματικότητα, παρά κάτι που

86 Αμερικανός φιλόσοφος και ψυχολόγος (β'μισό 19ου αι.). Το έργο του επηρέασε τη σκέψη διανοητών όπως των Émile Durkheim, Edmund Husserl, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein, Henri Bergson.

87 James, William. *“What Pragmatism Means” στο The Meaning of Truth*. Cleveland: Meridian Books, 1970. p.43.

προϋπάρχει στον κόσμο. Είναι αυτό που συντάσσεται με τις ανάγκες και τους στόχους μας. Τεμαχίζουμε τη ροή μιας αισθητής συνθήκης σε αντικείμενα, κατά τη βούλησή μας.⁸⁸ Θα μπορούσαμε επίσης να ισχυριστούμε, ότι οι λέξεις, ως αποτέλεσμα της αντιληπτικής μας διαμεσολάβησης, “βιαιοπραγούν” απέναντι στην πραγματικότητα. Τα σχήματα που επιστρατεύουμε για να περιγράψουμε την πρόσληψη της τελευταίας, αντανακλούν το νόημα που αναγνωρίζουμε σε αυτήν. Για παράδειγμα, ένα κοινωνικό υποκείμενο με την ιδιότητα του ιατροδικαστή, αναγνωρίζει στην πραγματικότητα “άνθρωπος” τα όργανα του σώματος, ένας ιστολόγος τα κύτταρα, ενώ ένας χημικός τα μόρια.⁸⁹ Τείνουμε να ερμηνεύουμε το περιβάλλον μας, φορτίζοντάς το με το νόημα που επιθυμούμε, ακόμα και αν αυτό οδηγεί σε αναγωγές. Θα μπορούσαμε ίσως να χαρακτηρίσουμε το αντικείμενο ως συνθηκολόγηση, ώστε να διαχειριστούμε την πολλαπλότητά του κόσμου και να συμφιλιωθούμε μαζί του. Ο Bergson προσεγγίζει τη θέση του James, μέσα από τη διάκριση διάνοιας και διαίσθησης, θίγοντας το ζήτημα του αναγωγισμού, που προκύπτει μέσα από την ορθολογιστική ερμηνεία της πραγματικότητας.

Οι διανοητικές και αντιληπτικές μας ικανότητες φαίνεται να λειτουργούν αποδοτικότερα όταν διαχειρίζονται σαφείς και σταθερές συνθήκες. Αν λοιπόν, σύμφωνα με τα παραπάνω, η σχέση μας με τα αντικείμενα καθορίζεται από τη δυνατότητα δράσης που μας παρέχουν, τότε προϋπόθεση της ενεργοποίησης αυτής της δράσης, είναι η διατήρηση της απλότητάς τους. Μέσω της σαφήνειας του περιγράμματος, της ενιαίας μορφής, της

88 Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001. p.170.

89 James, William. “Pragmatism and Humanism,” στο *The Meaning of Truth*. Cleveland: Meridian Books, 1970. p.165.

καθαρότητας των επιφανειών, τα αντικείμενα εκπληρώνουν τον επικοινωνιακό και λειτουργικό τους στόχο. Η ίδια η νοητική διαδικασία επιδιώκει στέρεες βάσεις για να αποδώσει. Αποσπά από την αδιαίρετη κινητικότητα του πραγματικού, αισθήσεις και ερεθίσματα, διοχετεύοντας τη συνεχή ροή σε σταθερά σημεία. Μετατρέπει την κίνηση και την πολλαπλότητα σε μια προσωρινή ενότητα και ενικότητα. Μοιάζει δηλαδή να ερμηνεύει την πραγματικότητα ως τάση, ως ροπή προς μία συγκεκριμένη συνθήκη, ιδρύοντας διαρκώς, διαφορετικές κατευθύνσεις στην προσπάθεια σύλληψης του πραγματικού. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάθε τάση ή κατεύθυνση, εγκλωβίζεται ανάμεσα σε μία σταθερή αντίληψη και μια σταθερή σύλληψη. *“Η αντίληψή μας χαράζει τον κόσμο και τον διαιρεί σε πράγματα”*.⁹⁰ Η αντίληψη, η σύλληψη, η διάνοια, η φαντασία, η γνώση και η δράση διαμεσολαβούν στην απομόνωση και τον σχηματισμό της ιδιότητας, που επαυξάνει την αποτελεσματικότητα του αντικειμένου. Το αντικείμενο παράγεται ως προϊόν αφαίρεσης.

Σε ποιο βαθμό ωστόσο μπορούμε να προσδιορίσουμε τα όρια μεταξύ του αντικειμένου και του περιβάλλοντός του; Η διάκριση των δύο στοιχείων παύει ενδεχομένως να έχει νόημα αν αναλογιστούμε το δίκτυο των ανεπαίσθητων διαβαθμίσεων και αφηγήσεων που λαμβάνουν στο ενδιάμεσο. Έστω ότι εξετάζουμε το αντικείμενο-καρέκλα. Η κατασκευή μιας καρέκλας προϋποθέτει την συλλογή του ξύλου. Το ξύλο αποσπάται από την ενότητα “δάσος” και από την ζωντανή οντότητα “δέντρο”. Το δέντρο, ως φορέας του ξύλου, διέρχεται από στάδια ανάπτυξης που προϋποθέτουν την κυκλική εναλλαγή των εποχών, μέσα στις οποίες αλληλοεπιδρά διαρκώς και με πολλαπλούς τρόπους με το οικοσύστημά του. Για παράδειγμα, απορροφά υγρασία από την

90 Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001. p.172.

ατμόσφαιρα και το έδαφος, και την αποβάλλει μέσω της διαπνοής. Άλλα και η τροπικότητα της μετάβασης, από τη στιγμή της υλοτόμησης μέχρι και το στάδιο επεξεργασίας της ακατέργαστης “ύλης”, είναι κρίσιμη, καθώς ο ξυλουργός διαχειρίζεται μία οντότητα που αποβάλλει υγρασία και μεταβάλλει το σχήμα της. Το υποκείμενο δηλαδή, κατευθύνει τη ροή της κίνησης στην επιθυμητή συνθήκη, που θα του επιτρέψει να “επενδύσει” την ύλη με λειτουργικό νόημα. Έτσι, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε σε σχέση με το αντικείμενο-καρέκλα: “είναι ένα αυτόνομο τέχνημα ή αποτελεί μια φάση στην ιστορία ενός κομματιού ξύλου;”⁹¹

Εκτός από το παραπάνω εντασιακό υλικό πεδίο, μπορούμε να προσδιορίσουμε επιπλέον δίκτυα δυναμικών ροών, δομών και πληροφοριών που διαχειρίζεται, προσδιορίζει και ανακατευθύνει το υποκείμενο μέσα στο εκάστοτε πλαίσιο της προσλαμβάνουσας πραγματικότητας. Ο υλικός μετασχηματισμός συνδυάζεται με μία σειρά από ροές που παγιώνουν τόσο τα μορφολογικά, όσο και τα λειτουργικά χαρακτηριστικά του αντικειμένου. Η μορφή, η δομή, το υλικό, η κατασκευή της καρέκλας είναι τέτοια, ώστε να επιτρέπουν στο υποκείμενο να κάθεται. Οι παραπάνω συντελεστές ωστόσο, διαμορφώνονται έτσι, ώστε να υποδεικνύουν την κοινωνική ταυτότητα του υποκειμένου. Μία καρέκλα από ακριβά υλικά υποδηλώνει την οικονομική ισχύ του ιδιοκτήτη της. Ωστόσο, μπορεί να επενδύεται με συνθετότερα νοήματα, συμβολίζοντας πιο αφηρημένες ιδέες. Ο θρόνος του Πάπα, εκτός από ένδειξη της κοινωνικής θέσης του εν λόγω υποκειμένου, συμβολίζει επίσης την εξουσία.⁹² Άραγε μιλώντας μεταφορικά για την εξουσία του θρόνου, τι είδους δυναμική εκχωρούμε στο αντικείμενο;

91 Hallam, Elizabeth, & Ingold, Tim (Eds.). *Making and growing: Anthropological studies of organisms and artefacts. (Anthropological Studies of Creativity and Perception)*. Farnham: Ashgate, 2014. p.2.

92 P.M. Graves-Brown (Ed.). *Matter, Materiality and Modern Culture*. London/New

Εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται ως αντικείμενο ή οι πολλαπλές σημασιοδοτήσεις το μετακινούν από την περιχαρακωμένη σε σταθερά νοήματα υπόστασή του; Η ίδια η οντότητα του αντικειμένου φέρει διαφορετικά νοήματα, που συναρτώνται κάθε φορά του πλαισίου του. Βάσει των παραπάνω, η σαφής διάκρισή από το περιβάλλον του μοιάζει παράτολμο εγχείρημα, αν δεν επιχειρείται στα πλαίσια μιας εκ νέου νοηματοδότησης. Η αντίληψη μιας οντότητας εκτός συγκεκριμένου μοιάζει αδύνατη. Η πλαισίωση συνοδεύεται με μια σειρά συμβάσεων, αφήνοντας αναξιοποίητες ροές της πραγματικότητας, και δεσμεύοντας έτσι το πλήθος των ερμηνειών των πραγμάτων.

III. ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ

Η ταξινόμηση συνδέεται με την πλαισίωση, κι αυτό γιατί δεν αφορά απλώς σε μία συνάθροιση. Ο Michel Foucault στο *“Οι Λέξεις και τα Πράγματα”*, εξηγεί τον καθοριστικό ρόλο του πλαισίου στην ιστορική συγκρότηση της γνώσης των πραγμάτων. Το πλαίσιο επηρεάζει την αντίληψη μας για τα πράγματα, καθώς τα συσχετίζει, τα οργανώνει, τα ιεραρχεί, εφόσον τα έχει προηγουμένως αναγνωρίσει και ενσωματώσει στο ταξινομητικό του πεδίο. Ό,τι δεν συμπεριλαμβάνει, το εξοβελίζει στη σφαίρα του άγνωστου. Το πλαίσιο είναι το κοινό έδαφος των πραγμάτων μέσα στο οποίο εξετάζονται ταυτότητες και διαφορές. Για τον Foucault, η ταξινομία είναι η επιστήμη της εξαντλητικής τακτοποίησης και της ανάδειξης των ορατών διαφορών.

Το πλαίσιο μετατοπίζεται μέσα στο χρόνο, ενσωματώνοντας την εκτός πλαισίου γνώση, και αποκτώντας μια διαλεκτική σχέση με

την πρότερη κατάστασή του, χτίζοντας έτσι την ιστορικότητα της γνώσης. Ο George Perec παρατηρεί εύστοχα, ότι το ζήτημα με τις ταξινομήσεις είναι ότι δεν έχουν διάρκεια. Μόλις τακτοποιηθεί κάτι, την επόμενη στιγμή η τάξη του ανατρέπεται. Συνεπώς, ταξινόμηση μοιάζει να αποτελεί μια αέναη, μάταιη διαδικασία, δίχως τέλος. Η αδυναμία της διαρκούς οργάνωσης και κατανομής με επαρκή κριτήρια, είναι εγγενές χαρακτηριστικό της ταξινομητικής διαδικασίας.

Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε την περίπτωση της πολιτιστικής συλλογής, ως ταξινόμηση μακράς διάρκειας. Τα πολιτιστικά αντικείμενα, ως φορείς συλλεκτικής και εκθεσιακής αξίας, διασφαλίζονται από το εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο, λειτουργώντας ως τεκμήρια για την κατασκευή, την κατοχύρωση και την επισημοποίηση της συνέχειας ενός πολιτισμού. Μαζί με την φυσική τους παρουσία, διασφαλίζεται και το ερμηνευτικό πλαίσιο που προστατεύει το νόημα που τους έχει αποδοθεί. Τα αντικείμενα μιας τέτοιας ταξινομίας λειτουργούν σαν είδος “χρονοκάψουλας”. Διατηρούν την αυτονομία τους ανεξάρτητα από την περιρρέουσα πραγματικότητα, συγκροτώντας μια κλειστή, σταθερή, παγιωμένη συνθήκη, ορόσημο για την συλλογική γνώση. Κάθε επίσημη ανασκευή της ερμηνείας τους, φαίνεται να προσβλέπει σε μία προσαύξηση της συλλεκτικής τους αξίας.

Η διαδικασία της συλλογής προσομοιάζει σε μια παραγωγική αποδιοργάνωση.⁹³ Το αντικείμενο αποσπάται από το αρχικό του συγκείμενο για να αναπλαισιωθεί με άλλους όρους. Για τον Benjamin, ο συλλέκτης διαχειρίζεται το εντασιακό πεδίο

93 Buck-Morss, Susan. *Η διαλεκτική του βλέπειν. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν και το Σχέδιο εργασίας περί στοών*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.σ.532.

ανάμεσα στους πόλους της αταξίας και της τάξης.⁹⁴ Η συλλεκτική διαδικασία είναι μια πράξη αφαίρεσης, μια πράξη δημιουργική. Αποδεσμεύει τα αντικείμενα από τη συμβατική τους χρήση και αναλαμβάνει την εξιδανίκευσή τους. Ο συλλέκτης ιδρύει ένα νέο χρονικό ορόσημο στην ιστορικότητα του αντικειμένου, προσθέτοντας νέες αφηγήσεις στις ήδη υπάρχουσες που το συνοδεύουν. Κάθε νέα εξιδανίκευση, παρότι προϊόν αφαίρεσης, προστίθεται στο σημασιολογικό δίκτυο του αντικειμένου, αυξάνοντας την πολυπλοκότητά του και ενεργοποιώντας τον μετασχηματισμό του.

Η δυνατότητα της ταξινόμησης προϋποθέτει τα αντικείμενα να είναι στέρεα, στατικά και αναλλοίωτα. Όσο τα αντικείμενα που περιέχονται στην ταξινόμηση θωρακίζουν το νόημά τους, εξασφαλίζουν την εγκυρότητα και τη διάρκειά της. Αντίθετα, η διάβρωση και η απώλεια του νοήματος τους εντός καθορισμένου πλαισίου, τα καθιστά μη κατανοητά, μη κατατάξιμα, μη αρχειοθετήσιμα, μη αντικείμενα. Παράγουν “θόρυβο” στο ταξινομητικό πεδίο και εμφανίζονται ως “τέρατα” παρά ως “απολιθώματα”, ως διαφορές παρά ως ταυτότητες, αποσταθεροποιώντας τη δομή και τον χαρακτήρα της ταξινομίας. Έτσι, άλλοτε μετατοπίζονται στο περιθώριο του πλαισίου και αποκλείονται, ενώ άλλοτε ενεργοποιούν τον επαναπροσδιορισμό και τη διάνοιξή του.

2.2.6. ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

Με ποιόν τρόπο μπορούμε να διανοίξουμε την πρόσβαση στις εκτός πλαισίου ροές; Περιέχει η διαβρωτική συνθήκη

94 Benjamin, Walter. *Έντουαρτ Φουξ: Ο Συλλέκτης και ο Ιστορικός, στο Δοκίμια για την τέχνη*. Αθήνα: Κάλβος, 1978.

δημιουργικές δυνατότητες; Ο Žižek σχολιάζοντας την αντίθεση μεταξύ πραγματικού και αληθινού, τονίζει ότι το αληθινό εξακολουθεί να υφίσταται ακόμα και όταν η πραγματικότητα αποσυντίθεται. Αυτή η θεώρηση ενθαρρύνει την διερεύνηση του “έξω”. Ο Bergson επικαλείται το ένστικτο και την διαίσθηση ως ενορμήσεις, που ενώ δεν ικανοποιούν από μόνες τους τις συνθήκες σύλληψης της πολλαπλότητας του πραγματικού, είναι ωστόσο ικανές να δημιουργήσουν δίκτυα μεταξύ φαινομενικά ασύνδετων πραγμάτων, και να προεκτείνουν τις ερμηνευτικές μας δυνατότητες, οδηγώντας σε αναπλασίωση του πραγματικού και στη διάνοιξη της έννοιας του αντικειμένου. Εδώ, η ενόρμηση δεν υπαγορεύεται από κάποια επιβεβλημένη αναγκαιότητα. Ίσως και γι’ αυτό να μπορεί να ερμηνευτεί και ως λανθάνουσα δημιουργικότητα. Γιατί διαφεύγει της καθημερινής ανάγκης και της κοινωνικά καθιερωμένης αξίας.

Σύμφωνα με την Grosz, “το πράγμα είναι το σημείο της διατομής του χώρου και του χρόνου, ο τόπος της προσωρινής στένωσης και του χωρικού εντοπισμού που συνιστά ειδικότητα ή ενικότητα”.⁹⁵ Το αντικείμενο εγγράφει μέσα του μια συγκεκριμένη διάρκεια και συμμετέχει στη διαμόρφωση του περιγράμματος του πλαισίου του. “Το ίδιο εντοπίζεται στο χώρο μόνο και μόνο επειδή εμπλέκεται ο χρόνος.”⁹⁶ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι προκύπτει μέσα από μία αιφνίδια επιβράδυνση μιας κίνησης ή μιας ροής, που διοχετεύεται και συμπυκνώνεται στο αντικείμενο. Η εναπόθεση της κίνησης εγκαινιάζει ένα νέο συσχετισμό μεταξύ χώρου και αντικειμένου. Με βάσει τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να επαναπροσδιορίσουμε το συσχετισμό χώρου και χρόνου, προσεγγίζοντας την πραγματικότητα ως σύννεφο, παρά ως

95 Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001. p.167.

96 Στο ίδιο. σ.169.

ρολόι. Την πραγματικότητα ως πεδίο χρονικο-ποιημένου χώρου, παρά ως χωρικο-ποιημένου χρόνου. Έτσι, αντί να διερευνούμε το αντικείμενο ως “ρολόι”, ίσως θα μπορούσαμε να το εξετάζουμε ως “σύννεφο”. Σε μία απόπειρα κατανόησης του αντικειμένου ως δυναμικής οντότητας, προχωράω στην αναγνώριση του χρόνου ως πληροφορίας, ως εσωτερικότητας και ως διαδικασίας διακλαδώσεων και αποκλίσεων.

2.3.0. ΤΑ ΡΟΛΟΓΙΑ ΕΙΝΑΙ ΣΥΝΝΕΦΑ

Η ΔΥΝΑΜΕΙ ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

“Τα ρολόγια είναι σύννεφα” με προβλέψιμη συμπεριφορά. Κάθε αρχική τους συνθήκη οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, μέσα από ένα σταθερό μοτίβο. Οι δείκτες του ρολογιού δεν επιταχύνουν, ούτε επιβραδύνουν την κίνησή τους. Κάθε επόμενη τροχιά της κίνησης εγγράφεται ακριβώς πάνω στην προηγούμενη, χωρίς να διαφοροποιείται. Ακριβώς όπως η κίνηση του ιδανικού εκκρεμούς. Αν ωστόσο, σ’ ένα εκκρεμές αναρτήσουμε ένα δεύτερο, τότε η αναλογία εκκρεμούς-ρολογιού χάνει την εγκυρότητά της. Η συμπεριφορά του, όπως αυτή ενός σύννεφου, γίνεται απρόβλεπτη και χαοτική. Το σύνολο των περιοδικών τροχιών πυκνώνει, οι τροχιές μετασπίνονται διαρκώς και ο προσδιορισμός της θέσης τους σε βάθος χρόνου είναι σχεδόν αδύνατος. Σ’ ένα χαοτικό σύστημα, ο παράγοντας του χρόνου δρα καταλυτικά στον καθορισμό των φαινομένων και στην ανάδυση νέων μορφών, μεταβάλλοντας διαρκώς τη συνθήκη, μέσα στην οποία δημιουργούνται και αποκαλύπτοντας το φάσμα των εγγενών δυνατοτήτων του συστήματος.

[εμμένεια, δυνητικότητα, ανάδυση, πολλαπλότητα, πολυπλοκότητα, διαφορά, επανάληψη, πληροφορία, παρατυπία, διακλάδωση]

2.3.1. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Η θεώρηση του χρόνου ως εσωτερικότητας, προϋποθέτει την απόρριψη της υπερβατικότητας. Σύμφωνα με τον Deleuze, το βασικό ολίσθημα της δυτικής συλλογιστικής είναι η μετάθεση της ερμηνείας του γίνεσθαι, της διαφοράς, των συσχετισμών, της

ουσίας, σ'ένα "έξω", ως ανώτατης σύλληψης που κατοικεί πέρα ακόμα από την φαντασία μας. Η ερμηνεία της ύπαρξης εκκινεί από κάποιον υπερβατικό όρο, που την καθορίζει και λειτουργεί γι αυτήν ως πρότυπο αναπαράστασης.

Ο φιλόσοφος απορρίπτει την θεώρηση μιας δημιουργικής δύναμης ως εξωτερικότητας και αντ' αυτού, επικαλείται την εμμένεια ως εσωτερικότητα και ως δράση που εκκινεί από την ίδια τη ζωή. Το επίπεδο της εμμένειας είναι ένας μηχανισμός "καθυπόταξης" των δυνάμεων του χάους, μια διαμεσολάβηση που διευθετεί και παρέχει συγκεντρωμένες τις δυνατότητες μορφοποίησης των ακαθόριστων δυνάμεων. *"Το επίπεδο της εμμένειας δεν είναι μία έννοια, αλλά περισσότερο η εικόνα της σκέψης, η εικόνα που η σκέψη δίνει στον εαυτό της για το τί σκοπεύει να σκεφτεί, για να χρησιμοποιήσει την σκέψη."* ⁹⁷ Αποτελεί το υπόβαθρο της δυνατότητας ύπαρξης της σκέψης, είναι ο ορίζοντας εντός του οποίου ορίζεται η πολλαπλότητα της πραγματικότητας και διαμέσου του οποίου αναδύονται οι έννοιες. Σύμφωνα με τους Deleuze-Guattari, *"επιτελώντας μια διατομή στο χάος, το επίπεδο εμμένειας επικαλείται τη δημιουργία των εννοιών."* ⁹⁸ Αν λοιπόν, η έννοια προκύπτει ως συγκεκριμένη ρύθμιση μιας μηχανής, τότε η εμμένεια συγκροτείται ως αφηρημένη μηχανή που παρέχει τη δυνατότητα άπειρων τέτοιων ρυθμίσεων. *"Τα στοιχεία του επιπέδου είναι διαγραμματικά γνωρίσματα ενώ οι έννοιες είναι εντασιακά γνωρίσματα. Τα πρώτα είναι κινήσεις του απείρου ενώ τα δεύτερα είναι οι εντασιακές τεταγμένες αυτών των κινήσεων."* ⁹⁹

Για τους Deleuze-Guattari, το επίπεδο εμμένειας είναι θεμελιώδες

97 Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *Τι Είναι Φιλοσοφία*. Αθήνα: Καλέντης, 2004. σ.37.

98 Στο ίδιο. σ.54.

99 Στο ίδιο.

για τη φιλοσοφική σκέψη και για την ερμηνεία του γίνεσθαι. Ωστόσο, εδώ το γίνεσθαι δεν αφορά στην υπαρξιακή πορεία του όντος. Η σύλληψη του κόσμου αντιστρέφεται. Από ένα σταθερό “είναι” που περιέχει την αλλαγή, μεταβαίνει σ’ένα εμμενές γίνεσθαι από το οποίο η υποκειμενική αντίληψη αντλεί, σταθεροποιεί και επαναπροσδιορίζει τις εκάστοτε πραγματικότητες. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι η επεξεργασία αυτής της ροής συμπίπτει με τα σημεία που παρατηρείται μια προσωρινή στένωση του χώρου και του χρόνου, μια επιβράδυνση της κίνησης. Είναι τα σημεία εμπύθισης, όπου το υποκείμενο σταθεροποιεί την ροή της πληροφορίας, συσχετίζεται και συνδιαμορφώνεται μαζί της, παράγοντας κάθε φορά διαφορετικές ερμηνείες της πραγματικότητας. Η κάθε ερμηνεία εγγράφει μέσα της μια συγκεκριμένη διάρκεια, και “εντοπίζεται στο χώρο μόνο και μόνο επειδή εμπλέκεται ο χρόνος.”¹⁰⁰ Ο χρόνος είναι σύμφυτος του δυναμικού πεδίου, αποβάλλοντας την μεταφυσική του ερμηνεία ως εξωτερικότητας. Λειτουργεί ως επενέργεια [affect], παρά ως δύναμη [effect], είναι εντατικός και όχι εκτατικός.¹⁰¹

2.3.2. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΩΝ

Ο χρόνος ως εσωτερικότητα του πεδίου, παρεμβαίνει κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, αποκαλύπτοντας διαφορετικές συγκροτήσεις της πραγματικότητας. Ως συνθήκη διαμεσολάβησης της ανάδυσης των μορφών, ενορχηστρώνει κινήσεις και ροές

100 Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001. p.168

101 DeLanda, Manuel. *‘Ο Deleuze και η Χρήση του Γενετικού Αλγόριθμου στην Αρχιτεκτονική’* στο Γ. Αθληνίδου, Σ. Βυζοβίτη (επιμ.) {+αθρ(0)ίσεις/syn_athr(0) isis}. Αθήνα: Παπασωτηρίου, ΤΕΕ /TKM, 2008.

που διαχέονται στην έκταση του πεδίου, αναζητώντας νέες δυνατότητες έκφρασης. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τον χρόνο με μία διαδικασία διακλάδωσης διερεύνησης του εδάφους-πεδίου.

Σε αυτό το σημείο, δανείζομαι ως μεταφορά για τον χρόνο, τον θεωρητικό νεολογισμό του 'ριζώματος', των Deleuze και Guattari. Οι τελευταίοι χρησιμοποιούν την εν λόγω έννοια για να περιγράψουν μη ιεραρχικές δομές, τόσο σε επίπεδο γνωσιολογικό όσο και σε επίπεδο κοινωνικών δομών, διακρίνοντάς την από τις δενδροειδείς διατάξεις. Η παραπάνω αντιπαράθεση μπορεί να εικονογραφηθεί στο παράδειγμα των γλωσσών. Η γενεαλογικού τύπου θεώρηση της εξέλιξης των γλωσσών, που ανήκουν σε μία κοινή οικογένεια και διαφοροποιούνται σταδιακά, αναφέρεται σε έναν δενδροειδή τρόπο σκέψης και γραφής, δημιουργώντας σαφή κατεύθυνση και διαδοχή. Σε αντίθεση ο ριζωματικός τρόπος, δημιουργεί τυχαίες, αποκεντρωμένες και διαρκώς πολλαπλασιαζόμενες συνάψεις. Έτσι, επιστρέφοντας στην περίπτωση των γλωσσών, θα εγκαταλείπαμε την ιδέα μιας υποβόσκουσας δομής και γραμματικής και θα εστιάζαμε στους διαφορετικούς τρόπους και συστήματα ομιλίας. Το εγχείρημα εντοπισμού της προέλευσης, του "δέντρου" ή της "ρίζας" θα παρέπεμπε σε μια εκ νέου φαντασιακή κατασκευή.

"Το ρίζωμα δεν ανάγεται ούτε στο Ένα ούτε στο πολλαπλό. Δεν είναι το Ένα που γίνεται Δύο ή ακόμα και απευθείας τρία, τέσσερα, πέντε κλπ. Δεν είναι το πολλαπλό που απορρέει από το ένα ή το οποίο προστίθεται (n+1). Δεν συντίθεται από μονάδες αλλά από διαστάσεις, ή μάλλον από κατευθύνσεις στην κίνηση."¹⁰²

102 Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *A Thousand Plateaus*. tr. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.p.21.

Το ριζώμα δεν αναπαράγεται βάσει προτύπου. Αντίθετα, είναι μια αντιγενεαλογία, μια αντιμνήμη, που αντιστέκεται στον γραμμικό, χρονολογικό χρόνο. Κάθε σημείο του μπορεί να συνδέεται με γνωρίσματα του ίδιου αλλά και διαφορετικού είδους, εγκαθιστώντας διαφορές στο σύστημα και παράγοντας πολλαπλότητες. Η κίνησή του ριζώματος δε συνάδει με μία προσχεδιασμένη ροή αλλά ανταποκρίνεται στο περιβάλλον του ή δρα υπό την επήρεια εσωτερικών δυνάμεων, που είναι “καθοδηγητικές και όχι συστατικές ή προσχηματίζουσες”.¹⁰³ Δεν παραπέμπει ούτε στην εικόνα ούτε στη δομή ενός δέντρου, δεν έχει ούτε αρχή ούτε τέλος· βρίσκεται πάντοτε ανάμεσα στα πράγματα.

Τα ριζώματα παράγουν λαβυρινθοειδείς δομές, ενώ μέσα σε βάθος χρόνου, συμπλέκονται, μετασχηματίζονται και αλληλεπικαλύπτονται. Οι διακλαδώσεις μοιάζουν να αναδύονται στις “γόνιμες” περιοχές του πεδίου και να καταλαμβάνουν κενά, διανοίγοντας με τη σειρά τους τη δυνατότητα δημιουργίας αναμονών, διευκολύνοντας τη μετάβαση σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Αν αποδεχτούμε την πραγματικότητα της φύσης του χρόνου, θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε το περιβάλλον,¹⁰⁴ στο οποίο εντοπίζεται ως εσωτερικότητα, με μία διακλάδωση σε διαρκή κίνηση, που διερευνά άπειρες δυνατότητες παραλλαγής, χωρίς προκαθορισμένη πορεία. Η διακλάδωση αυτή ενσωματώνει τις ροές ως διαφορές. Οι ροές θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργούν σαν ελκυστές, που άλλοτε ενεργοποιούν τη διακλάδωση του ριζώματος και άλλοτε χωρίς να απορροφηθούν,

103 Deleuze, Gilles. *Η πτύχωση. Ο Λάμπνιτς και Το Μπαρόκ*. Αθήνα: Πλέθρον, 2006. σ. 30.

104 Το περιβάλλον εδώ προσεγγίζεται ως οντότητα που συγκροτείται από πολλαπλές συνιστώσες, μεταξύ άλλων από πολιτικές, οικονομικές, γλωσσολογικές, κοινωνικές, γεωλογικές, ιστορικές, βιολογικές δομές.

διαχέονται, παραλείποντας το αποτύπωμά τους. Η μετάβαση από ρίζωμα σε ρίζωμα, όσο και το αναδρομικό ξεδίπλωμα τους, παραπέμπει σε μια περιπλάνηση στην περιπέτεια μορφοποίησης της γνώσης και του κόσμου, μια εμπύθιση στο “γίγνεσθαι”.

2.3.3. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΠΑΡΑΤΥΠΙΑ

Θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τον χρόνο ως ροή πληροφορίας. Η θεωρία της πληροφορίας υποστηρίζει ότι η πληροφορία σχετίζεται με τη γνώση με αντιθετικό τρόπο, δηλαδή αφορά σε αυτό που μας διαφεύγει. Συνεπώς, είναι πιο κοντά στην αβεβαιότητα, παρά στη γνώση. Η *ετυμολογία της έννοιας προέρχεται από τις λέξεις «φέρω» και «πλήρης»*. Στα αγγλικά ο όρος *in-formation*, δάνειο από τη λατινική λέξη *in-formare*, σημαίνει *δίνω μορφή*. Ο χρόνος λοιπόν με αυτή του την ιδιότητα, “*καθιστά δυνατή τη διαφοροποίηση και τη μορφογένεση*.”¹⁰⁵ Ως πληροφορία διαρρέει, μεταλλάσσεται, ερμηνεύεται, απορροφάται, καταργείται, πολλαπλασιάζεται, διαχέεται και ανταλλάσσεται μεταξύ διαφόρων συστημάτων.

Ο χρόνος ως στοιχείο πληροφορίας “*επιτρέπει τα φαινόμενα σε μεγάλες “αποστάσεις” ή σε ριζικά διαφορετικούς “χρονικούς τομείς” ή κλίμακες πραγματικότητας να αντιδρούν μεταξύ τους και να εμπλέκονται μεταξύ τους*.”¹⁰⁶ Ενεργοποιεί τον συσχετισμό μικρών αιτιών με μεγάλα αποτελέσματα. Ο μετεωρολόγος Eduard Lorentz, τη δεκαετία του 1960, μελετώντας προσομοιώσεις καιρικών φαινομένων ενός εξιδανικευμένου μοντέλου “ατμόσφαιρας”, έκανε σχεδόν τυχαία μια εντυπωσιακή διαπίστωση. Η

105 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.47

106 Στο ίδιο.

πρόβλεψη των φαινομένων βασιζόταν σ'ένα σύστημα διαφορικών εξισώσεων με την επεξεργασία των δεδομένων να πραγματοποιείται μέσω υπολογιστικού προγράμματος. Ωστόσο, ο χαρακτήρας του προγράμματος ήταν ντετερμινιστικός, που σήμαινε ότι η ίδια είσοδος δεδομένων τιμών θα έπρεπε να δίνει την ίδια τιμή ως έξοδο. Ο Lorentz εισάγοντας τις ίδιες τιμές, από μία προηγούμενη εκτέλεση, παρατήρησε ότι με την πάροδο του χρόνου η απόκλιση των αποτελεσμάτων άφτανε τόσο, ώστε αυτά κατέληγαν να είναι τελείως διαφορετικά από τα προβλεπόμενα.

Αυτό “οφειλόταν στο γεγονός ότι τα νούμερα που ξανα-εισήγαγε “με το χέρι” ο Λόρεντζ είχαν μικρότερη ακρίβεια (λιγότερα δεκαδικά ψηφία) από εκείνα που αποθήκευε εσωτερικά ο υπολογιστής. Ο Λόρεντζ συμπεράνε ότι, στο συγκεκριμένο μοντέλο, και η ελάχιστη ακόμη έλλειψη ακρίβειας είναι καθοριστική - κάτι που αργότερα αποκαλύφθηκε ότι είναι γενικό χαρακτηριστικό μιας ολόκληρης κλάσης συστημάτων, των λεγόμενων χαοτικών.”¹⁰⁷

Αυτό που προκύπτει από τα παραπάνω, είναι ότι η συμπεριφορά ενός συστήματος είναι πρακτικά απρόβλεπτη σε “βάθος χρόνου”. Ο χρόνος εκτός από πληροφορία [in-formation], παράγει και παρατυπία [in-formality]. Δηλαδή, μορφοποιεί, παραβιάζοντας το κυρίαρχο μοτίβο συμπεριφοράς ενός συστήματος, παράγοντας χάος και αταξία σε αυτό. Η παρατυπία συμμετέχει καθοριστικά στην μορφογένεση και στην εξατομίκευση ενός συστήματος. Η αναδυόμενη μορφή που προκύπτει εκτός κανόνα, απορρέει από αυτοποιητικές, αποκεντρωμένες διαδικασίες, ενώ αυτή που παράγεται σύμφωνα με τον τύπο, διέρχεται από μια διαδικασία που διυλίζει το σύνολο των πιθανών παραγόντων, που δύνανται να παρέμβουν στο υπάρχον μοτίβο. Η έννοια της παρατυπίας [in-

107 https://el.wikipedia.org/wiki/Φαινόμενο_της_πεταλούδας. Τελευταία πρόσβαση Ιούλιος 15, 2019.

formality] φέρει εγγενώς μία αντίφαση. Η στιγμή αναγνώρισης της παράτυπης συνθήκης συμπίπτει με την επίσημη αναγνώρισή της ως ανεπίσημης· είναι η στιγμή της αναπλαισίωσης. Αν επαναφέρουμε την αντιθετική σχέση γνώσης-πληροφορίας, όπως την εισηγείται η αντίστοιχη θεωρία, τότε το παράτυπο μεταβαίνει από το πεδίο της πληροφορίας στο πεδίο της γνώσης. Από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο χρόνος δεν συγκροτεί απλώς το πλαίσιο που λαμβάνουν χώρα τα φαινόμενα ούτε ανάγεται σε απλή μεταβλητή.

“Είναι αυτός ο παράγοντας που πολλαπλασιάζει όλες τις μεταβλητές από μόνες τους: τα συστήματα επικοινωνούν μεταξύ τους όχι μόνο με διαφορετικά συστήματα που διανέμονται ή γειτονεύουν σε μια χρονική στιγμή, αλλά τα συστήματα εισέρχονται τώρα σε επικοινωνία ακόμη και με τα ίδια, δηλαδή με τις μεταγενέστερες ή παλαιότερες καταστάσεις του συστήματος που μπορεί τώρα να αλληλεπιδράσουν με οποιαδήποτε δεδομένη στιγμή.”¹⁰⁸

Ένα χαοτικό σύστημα θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως ανοιχτό σύστημα. Τα επιστημονικά πεδία που μελετούν ανοιχτά συστήματα εισάγουν μεταξύ άλλων έννοιες όπως τυχαιότητα, αστάθεια, αταξία, πολυπλοκότητα, προκειμένου να κατανοήσουν και να περιγράψουν αυτό τον “σύνθετο” πληροφοριακό χώρο, που είναι εμποτισμένος με χρονικότητα. Η “ευαισθησία” των ανοιχτών συστημάτων συνεπάγεται την πλαστικότητα και την προσαρμοστικότητά τους· είναι συνεπώς δημιουργικά, ελαστικά συστήματα. *“Μετασχηματίζονται ή μεταδίδουν απροσδόκητες δυνατότητες σε ένα νέο περιβάλλον, που με τη σειρά του δημιουργεί, μια εντελώς νέα σειρά δυνατοτήτων που μπορούν να υλοποιηθούν*

108 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.47.

ή όχι.”¹⁰⁹

2.3.4. ΤΟ ΣΥΜΒΑΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Η σύλληψη του περιβάλλοντος, ως ανοιχτού συστήματος και άρα ως συνθήκης πολλαπλών συνιστωσών που συνδιαμορφώνονται σε πολλαπλά επίπεδα, εγείρει ερωτήματα αναφορικά με την κατασκευή της ιστορίας, τον στενό συσχετισμό της με την χρονολογία και τον αυστηρό ταξινομητικό της χαρακτήρα. Για τον Deleuze, η ιστορία συχνά ανάγεται σε κατάλογο ημερομηνιών, αγκιστρωμένη στο επίπεδο της ανθρώπινης ζωής και εστιάζοντας στην αφήγηση διαδοχικών συμβάντων. Αντίθετα, ο ίδιος προτείνει τη μελέτη της ιστορίας, μέσα από την προσέγγιση προβλημάτων και αποτελεσμάτων, με έμφαση στη διερεύνηση των πολλαπλών αιτιών που τα παράγουν. Κι αυτό, γιατί κανένα ιστορικό γεγονός δεν ερμηνεύεται βάσει ενός μοναδικού αιτίου, αλλά ενεργοποιείται ως απόκριση σε ετερόκλητες και αντικρουόμενες ροές. Οι κρίσιμες στιγμές αυτών των συγκρούσεων, εμφανίζονται ως συμβάντα, ενεργοποιώντας νέες αντιλήψεις για την ζωή, τον άνθρωπο, τον χρόνο και τον χώρο. Για τον Deleuze, κάθε πρόβλημα αναλύεται σε ένα πλήθος παραγόντων, που παρεμβαίνουν δραστικά στις κυρίαρχες ροές της σκέψης και της ζωής, αποσταθεροποιώντας τις και προκαλώντας αντιδράσεις. Η εξέλιξη της ζωής, από το μοριακό μέχρι το κοινωνικό επίπεδο, μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από την κατανόηση των προβλημάτων που ενεργοποιούν την μεταβολή της.

Επιχειρώντας να εικονογραφήσω τα παραπάνω, παραθέτω το παράδειγμα του Kwinter. Σε αυτό, περιγράφεται η ροή της

109 Στο ίδιο. σ.48.

πληροφορίας μέσα σε διαφορετικά συστήματα και διαφορετικά επίπεδα, εκκινώντας από την μοριακή φάση του νερού, όταν αυτό βρίσκεται σε σημείο βρασμού. Έτσι, η μετάβαση και μετατροπή του νερού σε ατμό [1ο επίπεδο], μέσω ενός λέβητα και σε συνδυασμό με την πίεση που ασκεί σε ένα μηχανικό έμβολο σχηματίζει την ατμομηχανή [2ο επίπεδο]. Η τελευταία, εμφωλεύεται και αλληλοεπιδρά μ'ένα σύστημα οικονομικών ροών, παράγοντας μια νέα οντότητα, αυτή της μηχανικής εργασίας, που εγκαθιδρύεται μαζί με τον βιομηχανικό καπιταλισμό [3ο επίπεδο]. Η δυνατότητα αποσυσχέτισης της παραγωγής από την εγγύτητα σε φυσικές πηγές ενέργειες, συνδυάζεται με την ανάδυση των πρώτων βιομηχανικών αστικών κέντρων [4ο επίπεδο]. Σταδιακά, σημειώνονται ολοένα και αυξανόμενες ροές πληθυσμών από την περιφέρεια στα αστικά κέντρα προς εύρεση εργασίας [5ο επίπεδο]. Παράλληλα, οι νέες πόλεις αντλούν μεγάλες ροές κεφαλαίων, επενδυτές και πρώτες ύλες από απομακρυσμένες χώρες [6ο επίπεδο].¹¹⁰

Η μετάβαση από το ένα επίπεδο στο επόμενο είναι μια περιπλάνηση ανάμεσα σε ιστορίες αντικειμένων, εφευρέσεων, προσωπικοτήτων, κοινωνικών αναταραχών, μεταναστευτικών ροών, οικονομικών επενδύσεων, γεωλογικών δομών, πολιτικών συγκρούσεων, υλικών μετασχηματισμών, γεωγραφικών περιορισμών και πολλών επιπλέον άλλων ροών. Ο συνδυασμός αυτών των ροών αναστατώνει τα συστήματα των εκάστοτε επιπέδων, άλλοτε επιβραδύνοντας και άλλοτε επιταχύνοντας τις κινήσεις μέσα σε αυτά. Διαπιστώνουμε, ότι κάθε ανάδυση μιας νέας συνθήκης, αποσταθεροποιεί το σύστημα ενός επιπέδου, εξωθώντας το σε μία διαφορετική κατάσταση. Όταν με τη σειρά του επιλυθεί, τότε μεταβάλλει τις ισορροπίες ενός άλλου

110 Στο ίδιο. σ.25-26.

συστήματος. Οι μετασηματισμοί λοιπόν, πραγματοποιούνται μέχρι να απαλειφθεί η αρχική αστάθεια και να ενσωματωθεί σε αυτή το παράτυπο. Μέσα σ' ένα πλήθος ροών και κατά μήκος αυτών, εμφανίζονται σημειακά ενικότητες που απορροφώνται, παράγοντας διαφορές και ανανεώνοντας τις ροές. Αντίστοιχα, οι τελευταίες μπορούν ενδεχομένως να συνδυαστούν με άλλες ροές προκαλώντας “μια διαφορά σε μια άλλη κλίμακα ή στάθμη της πτύχωσης”.¹¹¹

Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε κάθε τέτοιο σημείο καμψής σ' ένα εντασιακό πεδίο, με μια διακλάδωση που επιτρέπει στο σύστημα να μεταβεί σε διαφορετική κατάσταση. Διαπιστώνουμε ότι το κάθε σύστημα διέρχεται εναλλάξ από συνθήκες απεδαφοποίησης [deterritorialization] και επανεδαφοποίησης [reterritorialization]. Οι Deleuze-Guattari περιγράφουν την παραπάνω εναλλαγή μέσα από ένα φαινομενικά ασύμμετρο παράδειγμα βοτανικής-εντομολογίας και πιο συγκεκριμένα της “μη παράλληλης εξέλιξης” [aparallel evolution]¹¹² της σφήκας με την ορχιδέα. Η συνύπαρξη του «γίγνεσθαι-σφήκα» της ορχιδέας και του «γίγνεσθαι-ορχιδέα» της σφήκας υποδηλώνει την σχετικότητα αλλά και την αμοιβαιότητα των εννοιών αναφορικά με το πλαίσιο που εξετάζονται κάθε φορά. Έτσι, η σφήκα απεδαφοποιείται για να υποστηρίξει την αναπαραγωγή της ορχιδέας, και η ορχιδέα απεδαφοποιείται για να ενταχθεί στο πλαίσιο της τροφосуλλογής της σφήκας. Ταυτόχρονα, το φυτό επανεδαφοποιείται με τη συμβολή του εντόμου που μεταφέρει τη γύρη του, και το έντομο απεδαφοποιείται παίρνοντας τροφή από το φυτό.¹¹³

111 Στο ίδιο. σ.26.

112 Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *A Thousand Plateaus*. tr: Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.p.10.

113 Η “μη παράλληλη εξέλιξη” δύο όντων δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τον

Και στα δύο παραπάνω παραδείγματα, οι συνδετικές δυνάμεις επιτρέπουν την ανάδυση νέων συνθηκών που καλούν σε επαναπροσδιορισμό το εκάστοτε πλαίσιο. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι ακόμα και πρακτικά, το σύστημα δε μπορεί να επιστρέψει στην προηγούμενη μορφή του, καθώς η διαμεσολάβηση των διακλαδώσεων και η ανάδυση του “νέου”, παράγουν χρονική ασυμμετρία, ισχυροποιώντας το βέλος του χρόνου. Σε αυτό το σημείο έχει νόημα να επαναφέρουμε το ζεύγος πιθανού-πραγματικού [possible-real] και να εξετάσουμε το ζεύγος ενεργού-δυνητικού [actual-virtual], που περιγράφει ο Deleuze. Το πρώτο σχήμα, βασισμένο στην προσχηματοποίηση, αποδεικνύεται πλέον ανεπαρκές στην ερμηνεία της πολλαπλότητας που χαρακτηρίζει τις παραπάνω συνθήκες.

Ο Deleuze προχωράει στην διάκριση των παραπάνω δίπολων, προκειμένου να τονίσει δύο είδη πολλαπλότητας. Το ένα παράγει πλεονασμό, ενώ το άλλο καινοτομία.¹¹⁴ Στα πλαίσια μιας στατικής συνθήκης, η πραγματοποίηση του δυνατού λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές του περιορισμού και της ομοιότητας. Αντίθετα, η ενεργοποίηση του δυνητικού περιέχει την εγγενή διαφορά και τη δημιουργία, παράγοντας ενικότητες [singularities]. Για να ικανοποιηθεί η παραπάνω συνθήκη, προϋπόθεση είναι η δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών [affordances]. Συνεπώς, το ενεργό δεν λειτουργεί σε καμία περίπτωση ως αναπαράσταση του δυνητικού, αλλά ως απόκλισή του. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ευθυγράμμιση των δυνητικότητων παράγει ένα είδος εξατομίκευσης. Η εξατομίκευση δεν αφορά αποκλειστικά στη συγκρότηση του ατόμου: είναι αυτό που χαρακτηρίζει μεταξύ άλλων τον σχηματισμό των κρυστάλλων, τα ρεύματα των

μεταξύ τους συσχετισμό. Στο ίδιο.

114 Cache, Bernard. *Earth Moves: The Furnishing of Territories*. Cambridge MA/ London: The MIT Press, 1995. p.13.

ωκεανών, τον σχηματισμό των νεφών.¹¹⁵ Όλα τα παραπάνω σχηματοποιούνται μέσω διαφοροποιήσεων και αποκλίσεων· βάσει μιας εσωτερικής αναγκαιότητας, ως απόκρισης στις ροές του επιπέδου που περιέχονται. Οι αναδυόμενες διαφοροποιήσεις δεν ανάγονται σε ποσοτικούς, αλλά σε ποιοτικούς μετασχηματισμούς, που επαναπροσδιορίζουν τις ιδιότητες και καθορίζουν εκ νέου τη συμπεριφορά ενός συστήματος.

Πλέον η ίδια η έννοια της “ανάπτυξης” και της “εξέλιξης” μοιάζει να νοηματοδοτείται διαφορετικά. Το “γίγνεσθαι” δεν εκκινεί από ένα προκαθορισμένο “είναι” που οδεύει στην ολοκλήρωσή του. Η σύλληψη του κόσμου αντιστρέφεται. Η “εξέλιξη” αναφέρεται στην επιγένεση και στην ανάδυση σχηματισμών που δεν παραπέμπουν σε μια προϋπάρχουσα συνθήκη, αποσταθεροποιώντας την κυρίαρχη αντίληψη για το γίγνεσθαι του κόσμου.

*“Στην περίοδο του Διαφωτισμού, από τον Descartes μέχρι τον Kant, το αντικείμενο ήταν αυτό απέναντι στο οποίο αναμετρούσαμε τους εαυτούς μας και τα όριά μας.”*¹¹⁶ Εν μέσω μιας ρευστής δυνητικής συνθήκης, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε στα αντικείμενα, εκρήξεις υποκειμενικότητας. Αλληλεπιδρούν και συνδυάζονται με άλλες οντότητες, παρασύρονται από περιρρέουσες κινήσεις, επεκτείνουν λανθάνουσες δυνατότητες του συστήματος στο οποίο διαδρούν, ενώ ταυτόχρονα απελευθερώνουν το δυνητικό τους απόθεμα από την κυριαρχία ενός σταθερού νοήματος. Ενεργοποιούν συμβάντα, επιταχύνουν ή σταθεροποιούν ροές και παρεμβαίνουν στο γίγνεσθαι της εκάστοτε πραγματικότητας. Έτσι, το σημασιολογικό δίκτυο που

115 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.27.

116 Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001. p.166.

τα συνοδεύει αποσυναρμολογείται και επαναπροσδιορίζεται. Διερχόμενα μέσα από διακυμάνσεις, συναρθρώνουν προσωρινά πολλαπλές ιδιότητες και ένθετες ταυτότητες, ρευστοποιώντας τη φυσιογνωμία τους κατά τη διάρκεια του χρόνου. Αλλά ακόμα και όταν μοιάζουν στατικά, φέρουν ίχνη και αποτυπώματα, αποκαλύπτοντας την αφήγηση του δικού τους “γίγνεσθαι”.

Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τα δυνάμει αντικείμενα με μανθάνουσες μηχανές. Ως συντελεστές πράξεων και συμβάντων, διαφεύγουν από το σταθερό νόημα που τα περιχαράκωνει, μεταβαίνοντας στην κατάσταση της οντότητας. Μοιάζουν με υπάρξεις που ελκούν ροές πληροφορίας, τις απορροφούν, τις αποθηκεύουν και τις διακλαδίζουν προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Αφενός, ενημερώνουν το περιβάλλον τους και αφετέρου, προσαρμόζουν τα ίδια τη συμπεριφορά τους, μέσα από διαρκείς αλληλεπιδράσεις με τις υπόλοιπες οντότητες του επιπέδου που δρουν. Λειτουργούν ως “*αέναοι φορείς χωρητικότητας ενεργούς μνήμης, είτε αποθηκευμένης λήθης*”.¹¹⁷ Τροποποιούν τη λειτουργία τους, εκχωρώντας νέα νοήματα στις σημαίνουσες μεταβλητές. Αποσταθεροποιούν τα παραδοσιακά δίπολα φυσικού-τεχνητού, δημόσιου-ιδιωτικού, οργανικού-ανόργανου, τοπικού-παγκόσμιου, εσωτερικού-εξωτερικού, στατικού-δυναμικού, προκαλώντας τον επαναπροσδιορισμό ταυτοτήτων και ιδιοτήτων.

Παραφράζοντας τον Kwinter και συνοψίζοντας, για να προσεγγίσουμε τις εκτός πλαισίου ροές, πρέπει να εξασφαλίσουμε τις ακόλουθες τέσσερις προϋποθέσεις:

117 Ντάφλος, Κωνσταντίνος, *Η Πλαστική ως Γλώσσα των Διαλογικών Τεχνών: Από τις Χωρικές Θεωρήσεις των Τεχνοπολιτικών Μέσων στις Συλλογικές Επιτελεστικές Πρακτικές*. (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. 2014. σ. 81.

*“να επαναπροσδιορίσουμε την παραδοσιακή έννοια του αντικειμένου· να επανεισάγουμε και να ριζοσπαστικοποιήσουμε τη θεωρία του χρόνου· να θεωρήσουμε την «κίνηση» ως πρώτη αρχή και όχι απλώς μια ειδική περίπτωση· και να ενσωματώσουμε αυτά τα τελευταία τρία, μέσα σε μια ολοκληρωμένη θεωρία και πολιτική του «συμβάντος»”.*¹¹⁸

2.3.5. ΜΙΚΡΟ-ΦΥΣΙΚΟ CONTINUUM

Μέσα από τις μελέτες του, ο Michel Foucault εισηγήθηκε ένα νέο μικρο-φυσικό continuum, *“όπου η αρχιτεκτονική και οι ανθρώπινες πολλαπλότητες συνδυάζονται σαν δύο λειτουργίες μιας ενιαίας ουσίας”*,¹¹⁹ ασκώντας παράλληλη κριτική στη θεσμική διάσταση του σχεδιασμού. Υποστήριξε ότι σε κάθε αντικείμενο αντιστοιχεί ένα σύμπλεγμα *“από συνήθειες, μεθόδους, χειρονομίες ή πρακτικές που δεν είναι χαρακτηριστικά του αντικειμένου, αλλά παρόλα αυτά χαρακτηρίζουν τον τρόπο ύπαρξής του, αναμεταδίδοντας και γενικεύοντας αυτές τις συνήθειες, και πρακτικές σε άλλα επίπεδα στο σύστημα.”*¹²⁰ Μετατοπίζει το ενδιαφέρον της ανάλυσής του στον ενδιάμεσο χώρο, όπου ξεδιπλώνονται και ενεργοποιούνται πρακτικές και μηχανισμοί που προσβλέπουν στη διαδικασία διάπλασης των υποκειμένων. Αφενός, εστιάζει στους άορατους συσχετισμούς που αναδύονται στα πλαίσια μιας *“παραγωγικής”* λογικής, και αφετέρου διατηρεί διακριτές τις οντότητες αντικειμένων και υποκειμένων, έτσι ώστε να κατανοήσει την *“αρχαιολογία”* των μεν και να επαναπροσδιορίσει τις προθέσεις και τους κοινωνικούς ρόλους των δε.

118 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.11.

119 Στο ίδιο. σ.21.

120 Στο ίδιο.

Στο βιβλίο του “Επιτήρηση και Τιμωρία”, εισηγήθηκε τον θεσμικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής και τις σχέσεις που εγκαθιδρύει, μελετώντας θρησκευτικές δομές, στρατώνες, σχολεία, φυλακές και εστιάζοντας στους μηχανισμούς επιτήρησης, όπως διαμορφώθηκαν, προκειμένου να μεθοδεύσουν την αποτελεσματική διαχείριση του χρόνου, συμβάλλοντας σταδιακά στην αύξηση της ευπείθειας και στην “ελεγχόμενη ένταξη των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής.”¹²¹ Ανέδειξε τον συσχετισμό της αφηρημενοποίησης του χρόνου με τη διαχείριση του χώρου, εξετάζοντας τις διεργασίες υποκειμενοποίησης των ατόμων, με στόχο την αύξηση της χρησιμότητας τους, ως ενεργών μελών του κοινωνικού σώματος.

Η προβληματοποίηση του χρόνου και ο συσχετισμός του με την ρύθμιση του χώρου, επαναφέρει την άνιση σχέση των δύο μορφών, με την πρωτοκαθεδρία του τελευταίου έναντι του πρώτου, ενώ παράλληλα θέτει ερωτήματα γύρω από τον θεσμικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής και “τον τρόπο που υπηρετεί προγραμματικά τη ρύθμιση της κοινωνικής ζωής.”¹²² Αν όντως αποδεχτούμε ότι “μέσα σε κάθε αρχιτεκτονική είναι εμφωλευμένη μια αφηρημένη θεσμική μηχανή”,¹²³ τότε τείνουμε ίσως να την προσεγγίσουμε ως “τεχνικό αντικείμενο”, δεδομένου ότι ο ρόλος της καθορίζεται από το ίδιο ρυθμιστικό πλαίσιο, που οργανώνει μεταξύ άλλων και τις υπόλοιπες τεχνολογικές, κοινωνικές, οικονομικές, ιστορικές ροές.

Βάσει αυτής της θεώρησης, οι έννοιες της “ανάπτυξης” και της “εξέλιξης” φαίνεται να νοηματοδοτούνται, να οργανώνονται

121 Foucault, Michel. *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*: I. Η Βούληση για Γνώση. μτφρ Τ.Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011. σ.164-165.

122 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.12.

123 Στο ίδιο.

και να εκτυλίσσονται με σαφή τρόπο, προβληματοποιώντας τη σχέση “είναι-γίνεσθαι”. Έτσι, στα πλαίσια μιας προκαθορισμένης συνθήκης θα αναρωτιόμασταν ενδεχομένως, σε ποιο βαθμό θα μπορούσε να απορροφηθεί μια φαινομενική παρατυπία ή σε ποιο βαθμό θα μπορούσαν απροσδόκητες δυνατότητες να μετασχηματίσουν το “γίνεσθαι” του πλαισίου. Αν η αποδοχή του “θορύβου” διάνοιγε την πρόσβαση σε νέα γνωστικά πεδία, θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσουμε τα κριτήρια και τους τρόπους ρύθμισης των διακλαδώσεων αυτών. Θα τολμούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι οι τεχνικές της αρχιτεκτονικής πρακτικής τείνουν να χωρικοποιούν τον χρόνο, ρυθμίζοντας τον χώρο με τρόπο συνεπή ως προς την χρονική αποδοτικότητα. Σε αυτή την περίπτωση, ίσως θα είχε νόημα να διερευνήσουμε τους όρους, βάσει των οποίων η αρχιτεκτονική πρακτική έπεται της συγκρότησης του πλαισίου και παράγεται ως ετεροχρονισμένη ροή στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι.

ΣΥΝΝΕΦΑ, ΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΤΛΑΝΤΕΣ

Το αντικείμενο, ο χρόνος και η κίνηση, ως συνθήκες, αναπτύσσουν μεταξύ τους πολλαπλούς και πολύπλοκους συσχετισμούς, αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν. Δημιουργούν ένα περίπλοκο σύμπλεγμα· “complexus”, δηλαδή αυτό που είναι πλεγμένο μαζί. Έτσι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι το αντικείμενο είναι μια επιβραδυνόμενη ή μονότονη κίνηση, ή ότι προκύπτει από την έξαρση και την αποσταθεροποίηση μιας κίνησης, ή ότι μια κίνηση συν τω χρόνω μεταβαίνει σε ισορροπία και σχηματοποιείται σε αντικείμενο. Οι παραπάνω συνθήκες διασταυρώνονται και στο σημείο της αιφνίδιας διατομής τους συμπίπτουν με το “συμβάν”, που στη συνέχεια παράγει ένα νέο σύμπλεγμα, ως ένα είδος φασματικής ενότητας και φασματικής πολλαπλότητας μαζί. Η αιφνίδια αυτή σύμπτωση [συμβάν] ενεργοποιεί νέες συναντήσεις, αποσταθεροποιώντας τις στερεοτυπικές αντιλήψεις για την πραγματικότητα. Ως στερεοτυπικές ερμηνεύονται αυτές που συγκροτούνται ως στατικές και άκαμπτες, μη ελαστικές, μη προσπελάσιμες, επίσημες [formal] και όχι παράτυπες [informal], δενδροειδείς και όχι ριζωματικές. Το “συμβάν” θέτει σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες ιδέες και εικασίες, τυπολογίες και αναπαραστάσεις, θεωρήσεις και υποθέσεις, αποσυναρμολογώντας τα σημασιολογικά δίκτυα που τις θεμελιώνουν.

Οι κοινωνικές δυνάμεις, οι οικονομικές και οι βιολογικές ροές, τα γονίδια, οι επιθυμίες, τα σώματα, οι γλωσσολογικές και οι γεωλογικές δομές, οι ιστορικές και οι πολιτικές τάσεις, συνυπάρχουν εν κινήσει. Είτε συγκλίνουν, διασταυρώνονται

και μεταλλάσσονται είτε αποκλίνουν για να συγκρουστούν ή να αφομοιωθούν από μία άλλη εντατική ροή, σε μία επόμενη χωροχρονική στένωση. Η διαρκής ανανέωση των ροών και η ανάδυση νέων πολλαπλοτήτων, δημιουργεί πλήθος διακλαδώσεων, ακυρώνοντας κάθε απόπειρα καταγωγικής αναγωγής του γίνεσθαι.

Η ανάγνωση της πραγματικότητας ως ρευστού, περίπλοκου, δυναμικού συστήματος, φαίνεται να δυσχεραίνει το εγχείρημα της προσέγγισης τόσο του χρόνου, όσο και των “πραγμάτων” εν γένει. Αυτή η συνθήκη μοιάζει να εντείνει διαρκώς την προσπάθεια αναζήτησης νέων ερμηνευτικών εργαλείων και τις απόπειρες ανασυγκρότησης των ερμηνευτικών μας πλαισίων.

1. Η “ΜΕΤΑ-ΣΤΑΤΙΚΗ” ΣΥΝΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΑΝ

“Αν ο χρόνος είναι πραγματικός, τότε ο ίδιος ο κόσμος αντιπροσωπεύει ένα περίπλοκο, [...], δυναμικό σύστημα [...]. Ως πτύχωση ή ως ρευστό φαινόμενο, ο κόσμος δεν περιλαμβάνει προκαθορισμένες, ιδανικές μορφές αλλά μεταστατικά σχήματα που επιπλέουν σε έναν ποταμό που παράγει εσαεί διαφορές. Υπάρχουν όμως δύο ειδών διαφορές: Υπάρχουν τυχαίες ή μη συνδυσασμένες διαφορές, οι οποίες αναδύονται και περνούν χωρίς να αφήνουν ίχνος· και υπάρχουν εκείνες που είναι “ενικές” και δημιουργούν πιθανές ή πραγματικές μορφογενέσεις εντός και διαμέσου ενός συστήματος.”¹²⁴

Ο Kwinter αποκαλεί τη συγκεκριμένη θεώρηση του κοσμικού γίνεσθαι, “άξονα κίνησης” ή “άξονα δύναμης”.¹²⁵ Στα πλαίσια

¹²⁴ Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.24-25.

¹²⁵ Στο ίδιο. σ.40.

αυτή της ερμηνείας, καταρρίπτονται παραδοσιακά εννοιολογικά δίπολα όπως υποκείμενο-αντικείμενο, χώρος-χρόνος, στατικό-δυναμικό, και αναδύεται η αρχή του “προοπτικισμού” [perspectivism]. Η επιστημολογική αυτή προσέγγιση αποστασιοποιείται από την ανθρωποκεντρική ερμηνεία του κόσμου και στρέφεται σε “μία δυναμική κοσμολογία, βασισμένη στην πολλαπλότητα, την πιθανότητα, το απρόβλεπτο και το απροσδόκητο, καθώς και σε μία καθολική, εμμενή αρχή εξατομίκευσης που την διέπει.”¹²⁶ Έτσι, ένα αντικείμενο που είναι ενσωματωμένο στον “άξονα της δύναμης”, με άλλα λόγια σε μία διαρκώς μεταβαλλόμενη και εν δυνάμει συνθήκη, καλείται να μεταθέσει το σταθερό του νόημα σε μία καθαρή ενεργητικότητα [affectivity]. Σε μία τέτοια πραγματικότητα, διακρίνουμε είτε δυναμικές μεταβλητές [meta-stabilities] είτε συμβάντα, ως ατυχήματα, συγκλίσεις ή υποταγές.¹²⁷

Στην επιστήμη της φυσικής, η έννοια της μεταστατικότητας [metastability] χρησιμοποιείται για να περιγράψει την σταθερή κατάσταση ενός δυναμικού συστήματος, το οποίο ωστόσο δεν βρίσκεται σε κατάσταση ελάχιστης ενέργειας.¹²⁸ Θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως συνθήκη σε αναμονή, ή ως δύναμη συνθήκη, υπερβολικά ευαίσθητη στα εξωτερικά ερεθίσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας μεταστατικής συνθήκης, παρατηρείται στη συμπεριφορά ατμοσφαιρικών νεφών. Μικροσκοπικά σταγονίδια νερού σε ψυχρά νέφη θερμοκρασίας κάτω του μηδενός, διατηρούν την ρευστή τους κατάσταση, μέχρις ότου άλλες προσμίξεις του περιβάλλοντός τους ενεργοποιήσουν την κρυσταλοποίησή τους. Στον κλάδο της θερμοδυναμικής

126 Στο ίδιο.

127 Στο ίδιο.

128 <https://en.wikipedia.org/wiki/Metastability>. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 15, 2019.

που μελετά συστήματα εκτός ισορροπίας, η αντίστοιχη έννοια συναντάται και ως “κινητική σταθερότητα” [kinetic stability],¹²⁹ περιγράφοντας την κινητική κατάσταση μορίων που είναι παγιδευμένα σε μια θερμοδυναμική κοιλότητα, και δε μπορούν να μεταβούν σε χαμηλότερη ενεργειακή κατάσταση, προκειμένου να σταθεροποιηθούν.

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το δίπολο “σταθερό-δυναμικό” αντικαθίσταται από το ενεργητικό δίπολο “μετα-στατική συνθήκη-συμβάν” [metastability-event]. Το τελευταίο ζεύγος δεν χαρακτηρίζεται από αντιφατικές ποιότητες. Αντίθετα, συγκροτεί το εύρος ενός ενιαίου φάσματος, που χαρακτηρίζεται από διαβαθμίσεις κινητικότητας. Έτσι, οι ιδανικές μορφές αντικαθίστανται από μεταστατικά σχήματα και η σταθερή αντίληψη του κόσμου από μία εν κινήσει. *“Η ύλη, η μορφή και τα δρώντα υποκείμενα [“doers”] έρχονται μόνο αργότερα, επανεισάγονται σε ένα επίπεδο δεύτερης τάξης, όχι σαν έδαφος αλλά ως αποτέλεσμα.”*¹³⁰

2. Η ΔΙΑΤΑΞΗ ‘ΑΤΛΑΣ’

*“Στα μαθηματικά, ειδικότερα στην τοπολογία, μια πολλαπλότητα περιγράφεται χρησιμοποιώντας τον άτλαντα. Ένας άτλας αποτελείται από μεμονωμένους χάρτες που, σε γενικές γραμμές περιγράφουν μεμονωμένες περιοχές της πολλαπλότητας.”*¹³¹

129 Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002. p.40.

130 Στο ίδιο.

131 [https://el.wikipedia.org/wiki/Άτλας_\(τοπολογία\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Άτλας_(τοπολογία)). Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 19, 2019.

Ο μαθηματικός Riemann [α΄μισό 19ου αι.] εισηγήθηκε την έννοια της πολλαπλότητας προκειμένου να περιγράψει και να κατανοήσει περίπλοκες, τοπολογικές δομές συσχετίζοντάς τες με τις σχετικά καλύτερα κατανοητές ιδιότητες του Ευκλείδειου χώρου. Έτσι, μια πολλαπλότητα προκύπτει ως λύση συνόλων, από συστήματα εξισώσεων και γραφικών παραστάσεων. Τα τοπικά χαρακτηριστικά μιας n -διάστατης πολλαπλότητας είναι Ευκλείδειας, ομοιόμορφης γεωμετρικά φύσης, με την περιφέρεια ενός σημείου να αποκαλείται “Γειτονία”. Ωστόσο, η ομοιομορφία αυτή δε γενικεύεται στο σύνολο της πολλαπλότητας. Για παράδειγμα, η επιφάνεια της Γης δεν είναι ένας Ευκλείδειος χώρος. ωστόσο μια “Γειτονία” της, μπορεί να χαρτογραφηθεί με την βοήθεια ενός διαγράμματος, δηλαδή μιας χαρτογραφικής προβολής της περιοχής του Ευκλείδειου χώρου. Όταν δύο γειτονικά διαγράμματα αναπαριστούν την ίδια περιοχή, οι δύο αναπαραστάσεις της ναι μεν διασταυρώνονται, αλλά δεν συμπίπτουν ακριβώς, οπότε στη θέση αυτή απαιτείται ένας μεταβατικός χάρτης για να γεφυρώσει την μετάβαση από το ένα διάγραμμα στο άλλο. Δύο παρατηρητές που βρίσκονται σ’ έναν Ρημάνιο χώρο, μπορούν να εντοπίσουν τη θέση τους στην χωρική εμβέλεια της Γειτονίας τους. Παρόλα αυτά, ο συσχετισμός των μεταξύ τους θέσεων απαιτεί μία νέα σύμβαση. Η σύμβαση αυτή δεν είναι προκαθορισμένη και μπορεί να επιτευχθεί με άπειρους τρόπους. Προκύπτει λοιπόν, ότι ο Ρημάνιος χώρος εμφανίζεται ως μία γειτνίαση διαγραμμάτων, ως μια άμορφη συλλογή στοιχείων, που ενώ είναι σε εγγύτητα, δεν συνδέονται μεταξύ τους.¹³²

“Η αναφορά στην τοπολογία, πέρα από τη μαθηματική της θεωρητική εκφορά, φαίνεται να διατρέχει, στο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα τις περιοχές του γενικότερου φιλοσοφικού

132 Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *A Thousand Plateaus*. tr. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.p.485.

στοχασμού, της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών και βέβαια της πρακτικής έκφρασης και της θεωρητικής υποστήριξης του σχεδιασμού.”¹³³ Εστιάζοντας στις φιλοσοφικές προεκτάσεις της τοπολογίας και κατ’έπекταση της πολλαπλότητας, ο όρος εμφανίζεται τόσο στη σκέψη του Husserl [β’ μισό 19ου αι.] όσο και του Bergson, ενώ είναι χαρακτηριστική της ντελεζιανής σκέψης. Σύμφωνα με τους Deleuze-Guattari, ο Riemann, μετατρέποντας τον όρο “πολλαπλό” σε “πολλαπλότητα”, “σηματοδότησε το τέλος της διαλεκτικής και την αρχή μιας τυπολογίας και τοπολογίας των πολλαπλοτήτων”.¹³⁴ Πέτυχε να γεφυρώσει το αφηρημένο χάσμα μεταξύ του “Ενός” και του “Πολλαπλού” και να συλλάβει το τελευταίο στην καθαρότητά του.

Οι Deleuze-Guattari, μέσω της σύλληψης του σχήματος “ρίζωματικό-δενδροειδές”, επιχείρησαν να προσεγγίσουν την πολλαπλότητα μέσα από την διαφορά. Για να περιγράψουν τη δυναμική του ριζώματος, εισηγήθηκαν μια χαρτογραφική προσέγγιση της κίνησής του. Έτσι, το ρίζωμα, ως χάρτης, είναι κάτι που επίκειται· είναι διαρκώς κινούμενο, τροποποιησιμο, συνδεδεμένο, έχει πολλαπλές αναμονές και τις δικές του διαδρομές διαφυγής. Το ρίζωμα είναι ένας χάρτης και όχι ένα ιχνογράφημα. “*Η ορχιδέα δεν αναπαράγει το ίχνος της σφήκας· σχηματίζει έναν χάρτη μαζί με την σφήκα, σε ένα ρίζωμα.*”¹³⁵ Η ιχνηλάτηση αναφέρεται σε μια διαδικασία αναζήτησης των ιχνών, κινείται σε ένα πεπατημένο μονοπάτι, σε αντίθεση με τον χάρτη που είναι ανοιχτός στη διερεύνηση. Ο χάρτης “είναι εξ

133 Μωραΐτης, Κωνσταντίνος. *Η Τέχνη του Τοπίου: Πολιτιστική Επισκόπηση των Νεωτερικών Τοπιακών Θεωρήσεων και Διαμορφώσεων*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015. σ.367.

134 Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *A Thousand Plateaus*. tr. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. p.483.

135 Στο ίδιο. σ. 12.

*ολοκλήρου προσανατολισμένος σ'έναν πειραματισμό, σε επαφή με τον πραγματικό. [...] έχει πολλαπλές εισόδους, σε αντίθεση με το ιχνογράφημα, που επιστρέφει πάντα στο "ίδιο". Ο χάρτης έχει να κάνει με την επιτέλεση, ενώ το ιχνογράφημα πάντα συνεπάγεται μια φερόμενη "ικανότητα"*¹³⁶ Το ρίζωμα αντιτίθεται οντολογικά στον κορεσμό της πραγματικότητας, αναζητώντας διαρκώς αχαρτογράφητα εδάφη.

Στις προηγούμενες δύο ενότητες, και σε μια προσπάθεια κατανόησης της μηχανιστικής ερμηνείας της πραγματικότητας και μιας μη ντετερμινιστικής θεώρησης των πραγμάτων, επιστρατεύτηκαν οι διατάξεις "ρολογιού-σύννεφου", ως ακραίες εκφράσεις του δίπολου "στατικό-δυναμικό". Η παραπάνω διάκριση δε λειτουργεί απαραίτητα ως αντίθεση, αλλά ίσως και ως τρόπος δημιουργίας πλουραλισμού. Ως λειτουργική κατασκευή, θα μπορούσε ενδεχομένως να παράγει επιπλέον διακρίσεις και διαρθρώσεις. Μεταβαίνοντας έτσι, σε μία ανάγνωση της πραγματικότητας ως δυναμικής πολλαπλότητας, προτείνεται η διάταξη "άτλας", ως μια επιπλέον διάρθρωση, στο σχήμα "σύννεφο-ρολόι". Αν λοιπόν, το ρολόι εκφράζει τον χωρικοποιημένο χρόνο και το σύννεφο τον χρονικοποιημένο χώρο, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο άτλας εκφράζει τις διαφορετικές εντάσεις χρονικοποίησης του χώρου. Η χρονικοποίηση του χώρου εκφράζει την διαδικασία διαρκούς περιγραφής, παράστασης και επαναπροσδιορισμού ενός πεδίου εν κινήσει. Όσο εντείνεται ο βαθμός κινητικότητας του πεδίου, η χαρτογράφηση διευρύνεται. Η διαρκής μεταβολή καθιστά το περιεχόμενο της χαρτογράφησης διαρκώς διαφεύγον και την ίδια τη χαρτογραφική διαδικασία δίχως τέλος. Όσο πληθαίνουν οι χαρτογραφήσεις, μετακινούμαστε προς μία εντατική

136 Στο ίδιο.

χρονικοποίηση του χώρου ή με άλλα λόγια παρακολουθούμε μία “εκρηκτική” συμπεριφορά του χώρου. Μεταβαίνουμε από τη μετα-στατική συνθήκη στο συμβάν. Ο χαρτογράφος μοιάζει να μεταμορφώνεται σε ένα είδος συλλέκτη πληροφορίας και παρατυπίας:

“Η περιγραφή των περισσότερων πολλαπλοτήτων απαιτεί περισσότερα από ένα διαγράμματα. Μια συγκεκριμένη συλλογή από διαγράμματα που καλύπτει μια πολλαπλότητα ονομάζεται άτλαντας. Ένας άτλαντας δεν είναι μοναδικός. Όπως όλες οι πολλαπλότητες, μπορούν να καλυφθούν με πολλούς τρόπους, χρησιμοποιώντας συνδυασμό διαφορετικών διαγραμμάτων. Ο άτλαντας που περιέχει όλα τα δυνατά διαγράμματα [...] ονομάζεται μέγιστος άτλαντας. [...] Σε αντίθεση με έναν συνηθισμένο άτλαντα, οι μέγιστοι άτλαντες μιας δεδομένης πολλαπλότητας είναι μοναδικοί.”¹³⁷

Η διάρκεια της εγκυρότητας των χαρτών συναρτάται της έντασης των κινήσεων στο πεδίο της χαρτογράφησης. Εδώ ωστόσο, η χαρτογράφηση δεν έχει τον χαρακτήρα της ταξινόμησης, ούτε της τακτοποίησης. Αφορά σε μια δυναμική και ταυτόχρονα πειραματική μελέτη κινήσεων, φιλοδοξώντας να μεταμορφωθεί σε μία επιπλέον ροή, που συμπλέει σε πραγματικό χρόνο με την ρευστή πραγματικότητα.

3. Ο ΚΟΣΜΟΣ-ΩΣ-ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ-ΩΣ-ΠΕΙΡΑΜΑ

Διακρίνουμε δύο αναγνώσεις του κόσμου. Η μία μας καλεί να σκεφτούμε τον κόσμο-ως-αντικείμενο, ενώ η άλλη μας

¹³⁷ https://el.wikipedia.org/wiki/Πολλαπλότητα#Διαγράμματα,_άτλαντες_και_χάρτες_μετάβασης. Τελευταία πρόσβαση Ιουνίου 19, 2019.

καλεί να σκεφτούμε τον κόσμο-ως-πείραμα.¹³⁸ Σ' έναν κόσμο-ως-αντικείμενο, η πραγματικότητα θα επαναλαμβανόταν εξαντλητικά, θα ήταν προκαθορισμένη και κορεσμένη. Ο χώρος θα έμοιαζε με έναν κλειστό συμμετρικό κάναβο, θα ήταν πλήρως χαρτογραφημένος, συνεχής και εγκλωβισμένος σ' ένα αέναο παρόν. Τα "πράγματα" θα καθορίζονταν από μεταφυσικούς δεσμούς αιτίου-αποτελέσματος και η επιστήμη θα καλούνταν να εργαστεί ανάμεσα σε αυστηρές ταξινομήσεις και στεγανές ερμηνείες.

Σ' ένα ακραίο σενάριο, ο κόσμος-ως-αντικείμενο θα ενεργοποιούσε ένα παράδοξο αντιληπτικό σύστημα. Θα προσέβλεπε σε ένα υποκείμενο, το οποίο αδυνατώντας να συμμετάσχει ενεργά σε οποιοδήποτε γίνεσθαι [πολιτικό, κοινωνικό, ατομικό, κλπ.], θα βίωνε χρονικά επεισόδια με αποσπασματικό τρόπο. Το παρόν ιδανικά, θα αποσυσχετιζόταν χρονικά από το παρελθόν και το μέλλον, παγιδεύοντας το άτομο σ' έναν στατικό, αυστηρά οριοθετημένο χώρο και σ' έναν λιγγωδών, μη διαχειρίσιμο χρόνο. Βασικό χαρακτηριστικό της υποκειμενικής αντίληψης, θα ήταν η αδυναμία σύνδεσης κάθε προηγούμενης εμπειρίας και εντύπωσης με τις προσλήψεις του παρόντος, οδηγώντας το άτομο σε μία ψυχολογική αποδιοργάνωση. Στην ιδεατή σύλληψη του κόσμου-ως-αντικειμένου, ο χρόνος δεν θα είχε διάρκεια και η αντίληψη θα αδυνατούσε να συλλάβει την πραγματικότητα ως επικάλυψη χωρικότητας και διάρκειας.

Από την άλλη πλευρά, έχουμε τον κόσμο-ως-πείραμα ή τον κόσμο-ως-διάρκεια. Σε μία τέτοια δυνάμει συνθήκη, η πραγματικότητα θα αποκαλυπτόταν σταδιακά στην αντίληψη. Ο χώρος θα προσομοίαζε σε ένα λείο και πολλαπλό πεδίο, θα ήταν

138 <https://fractalontology.wordpress.com/2007/10/15/nomads-space-solitude-science/> Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 19, 2019.

“διαβατικός αλλά ακόμη μη διασχισμένος”.¹³⁹ Οι ιδιότητές [properties] του θα ήταν αποδεσμευμένες από αξιώματα, και τα όρια των δυνατοτήτων [capacities] του θα επαναπροσδιορίζονταν διαρκώς. Ο χρόνος, ασύμμετρος και δημιουργικός, θα ερμηνευόταν ως διάρκεια, “πλησιάζοντας” στην εσωτερική παρά στην αφηρημένη του υπόσταση. Η διάρκεια ως διαδικασία διακλάδωσης, διάσπασης, διαφοράς, απροσδόκητης αλλαγής και ρήξης, θα συμμετείχε στον καθορισμό των φαινομένων που εντοπίζονται στο πεδίο δράσης της.

Σε ένα μεταβατικό σενάριο, το υποκείμενο, με την ιδιότητα του χαρτογράφου, θα επέλεγε να απομακρυνθεί από κάθε υπερβατικότητα. Αποφασίζοντας να κινηθεί μεταξύ ορθολογισμού, ενστίκτου και εκφραστικότητας, θα προσπαθούσε να επινοήσει μεταβατικούς χάρτες, κάπου ανάμεσα στις χωροχρονικές στενώσεις του πεδίου. Επιλέγοντας να αποσυσχετιστεί από την στατική και αχρονική αντίληψη των πραγμάτων, που κυριαρχεί στο προηγούμενο κοσμοείδωλο, ο χαρτογράφος θα επιχειρούσε να κατανοήσει το χρονούμενο αντικείμενο, ως οντότητα που ενσωματώνει κάθε είδους χρονική τάξη. Σε αντίθεση με το στατικό, αχρονικό αντικείμενο, θα προσπαθούσε να το ερμηνεύσει με τους όρους του ‘γίγνεσθαι’ και των δυνατοτήτων, παρά με του όρους του “είναι” και των ικανοτήτων. Αν έπρεπε να αναπαραστήσει το χρονούμενο, διαφεύγον αντικείμενο, θα επέλεγε έναν μεταβατικό χάρτη, μιας και το περιβάλλον του μοιάζει με χώρο μετάβασης. Έτσι, θα ξεκινούσε να συλλέγει πληροφορία, να την κωδικοποιεί και να παράγει διαγράμματα. Μετά θα δοκίμαζε να τα διασταυρώσει για να συνθέσει τον επιθυμητό χάρτη. Προϋπόθεση για την σύμπτωση των διαγραμμάτων, θα ήταν η επινόηση και η

139 Στο ίδιο.

κατασκευή μιας σύμβασης, ικανής να γεφυρώσει τη μετάβαση από το ένα πεδίο στο επόμενο. Θα καλούνταν λοιπόν, να επιλέξει ανάμεσα σε ένα πλήθος λύσεων επιστρατεύοντας μεταξύ άλλων, το ένστικτο, τη νόηση, τη φαντασία και την επιθυμία του. Κάπως έτσι, το χρονούμενο αντικείμενο θα περιγραφόταν ως πιθανολογικό γεγονός, αναδυόμενο μέσα από τους σύνθετους συσχετισμούς διαγραμμάτων και προθέσεων. Θα μπορούσε ίσως και να περιγραφεί ως μεταβατικό αντικείμενο ή ως προσωρινά συμβατικό αντικείμενο, μέχρι να χαθεί η πίστη στη σύμβαση που το τοποθέτησε εκεί, και να διατυπωθεί μια νέα θέση που θα το μετακινήσει σ'ένα νέο ενδιάμεσο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης. *Περί Γενέσεως και Φθοράς*. Αθήνα: Κάκτος, 1994.
- Αριστοτέλης. *Περί Ψυχής*. Αθήνα: Κάκτος, 1997.
- Bachelard, Gaston. *Η Διαλεκτική της Διάρκειας*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκάτη, 1994.
- Benjamin, Walter. *Έντουαρτ Φουξ: Ο Συλλέκτης και ο Ιστορικός, στο Δοκίμια για την τέχνη*. Αθήνα: Κάλβος, 1978.
- Bergson, Henri. *Η Δημιουργική Εξέλιξη*. Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Buck-Morss, Susan. *Η διαλεκτική του βλέπειν. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν και το Σχέδιο εργασίας περί στούν*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.
- Cache, Bernard. *Earth Moves: The Furnishing of Territories*. Cambridge MA/ London: MIT Press, 1995.
- DeLanda, Manuel. *‘Ο Deleuze και η Χρήση του Γενετικού Αλγόριθμου στην Αρχιτεκτονική’ στο Γ. Αδηλνίδου, Σ. Βυζοβίτη (επιμ.) {+αθρ(0)ίσεις/syn_athr(0)isis}*. Αθήνα: Παπασωτηρίου, ΤΕΕ /ΤΚΜ, 2008.
- Descartes, René. *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. μτφρ. Ε. Βανταράκης. Αθήνα: Εκκρεμές, 2003.
- Deleuze, Gilles. *Η Πτύχωση, ο Λάιμπνιτς και το Μπαρόκ*. Αθήνα: Πλέθρον, 2006.
- Deleuze, Gilles. *Σπινόζα, Πρακτική Φιλοσοφία*. Αθήνα: Νήσος, 1996.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *Τι Είναι Φιλοσοφία*. Αθήνα: Καλέντης, 2004.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *A Thousand Plateaus*. tr. Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. μτφρ. J.W.Swain. Λονδίνο: Alaon and Unwin, 1976.
- Foucault, Michel. *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*. μτφρ. Κ.Χατζηδήμου Ι.Ράλλη, Αθήνα: Κέδρος, 2005.
- Foucault, Michel. *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Ι. Η Βούληση για Γνώση*. μτφρ. Τ.Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011.

- Frampton, Kenneth. *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και Κριτική*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2007.
- Graves-Brown, P.M. (Ed.). *Matter, Materiality and Modern Culture*. London/ New York: Routledge, 2000.
- Grosz, Elizabeth. *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2001.
- Grosz, Elizabeth. *Becomings: Explorations in Time, Memory, and Futures*. London: Cornell University Press, 1999.
- Hallam, Elizabeth, & Ingold, Tim (Eds.). *Making and growing: Anthropological studies of organisms and artefacts*. (Anthropological Studies of Creativity and Perception). Farnham: Ashgate, 2014.
- Horrigan, Paul Gerard. *Critique of Kant's Space and Time as a Priory Forms of Sensibility*. 2018.
- Ingold, Tim. *Η Αντίληψη του Περιβάλλοντος*. μτφρ. Α. Βρετού. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2016.
- James, William. *The Meaning of Truth*. Cleveland: Meridian Books, 1970.
- Kwinter, Sanford. *Architectures of Time: Toward a Theory of the Event in Modernist Culture*. Cambridge MA/London: The MIT Press, 2002.
- Λέρερ, Τζόνα. *Ο Προυστ ήταν Νευροεπιστήμονας*. μτφρ. Γ. Δήμας. Αθήνα: ΑΒΓΟ, 2008.
- Lewis, Frank; Robert Bolton. *Form, Matter, and Mixture in Aristotle*. Oxford, UK: Blackwell Publishers, 1996.
- Minkowski, Eugene. *Lived Time: Phenomenological and Psychopathological Studies*. trans. Nancy Metzel. Northwestern University Press, 1970.
- Merlau-Ponty, Maurice. *Phenomenology of Perception*. μτφρ. C. Smith, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1962.
- Popper, Karl. *Of Clouds and Clocks: An Approach to the Problem of Rationality and the Freedom of man*. 1965.

- Prigogine, Ilya. *Οι νόμοι του χάους*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραυλός, 2003.
- Spiller, Neil. *Visionary Architecture, Blueprints of the Modern Imagination*. United Kingdom: Thames & Hudson Ltd, 2006.
- Tarkowski, Andrei. *Σμιλεύοντας τον Χρόνο*. μτφρ. Σ.Βελέντζας. Αθήνα: Νεφέλη, 1987.
- Κοπανάρη Μαρία. *Οι Διαστάσεις του Χρόνου στο Χώρο, Μια μαθητεία μέσα από το έργο του Μαρσέλ Προυστ*. Στο: Σταυρίδης Σταύρος [επιμ. 2006]. *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.
- Μπιτσάκης, Ευτύχης. *Χώρος και Χρόνος: Η Συνεχιζόμενη Αναζήτηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 2014.
- Μωραΐτης, Κωνσταντίνος. *Η Τέχνη του Τοπίου: Πολιτιστική Επισκόπηση των Νεωτερικών Τοπιακών Θεωρήσεων και Διαμορφώσεων*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Ντάφλος, Κωνσταντίνος. *Η Πλαστική ως Γλώσσα των Διαλογικών Τεχνών: Από τις Χωρικές Θεωρήσεις των Τεχνοπολιτικών Μέσων στις Συλλογικές Επιτελεστικές Πρακτικές*. (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, 2014.
- Ντόκας, Αγησίλαος. *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*. Αθήνα: Αστήρ, 1980.
- Πάγκαλος, Παναγιώτης. *Η Σημασία του Χρόνου στην Αρχιτεκτονική του Aldo Rossi*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2012.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- <https://www.bbc.co.uk/sounds/play/m0004s9w>. Τελευταία πρόσβαση Μάιος 15, 2019.
- <https://fractalontology.wordpress.com/2007/10/15/nomads-space-solitude-science/> Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 19, 2019.
- <http://users.auth.gr/~hadjidem/solar1.html>. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 2, 2019.

- [https://el.wikipedia.org/wiki/Ατλας_\(τοπολογία\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Ατλας_(τοπολογία)). Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 19, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Γενική_θεωρία_της_σχετικότητας. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 5, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Ιμμάνουελ_Καντ. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 18, 2019.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Metastability>. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 15, 2019.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Möbius_strip. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 10, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Ρενέ_Ντεκάρτ. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 2, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Πολλαπλότητα#Διαγράμματα,_άτλαντες_και_χάρτες_μετάβασης. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 19, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Φαινόμενο_της_πεταλούδας. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 15, 2019.
- https://el.wikipedia.org/wiki/Φυσική_επιλογή. Τελευταία πρόσβαση Ιούνιος 5, 2019.
- <https://el.wikipedia.org/wiki/Χρόνος>. Τελευταία πρόσβαση Μάιος 10, 2019.

ΔΠΜΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΩΡΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΑΘΗΝΑ ΕΜΠ 2019